

بررسی جایگاه مؤلفه‌های تربیت جهادی در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول

دکتر محمود شرفی* دکتر سیروس محمودی** مانده پورخواجه***

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی جایگاه مؤلفه‌های تربیت جهادی در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول بود. جامعه آماری این پژوهش کلیه ۴۲ عنوان کتاب دوره متوسطه اول در سال تحصیلی ۹۹ - ۱۳۹۸ می‌باشد. به علت گستردگی حجم و تحلیل محتوای مطالب، سه کتاب فارسی و سه کتاب پیام‌های آسمان و سه کتاب مطالعات اجتماعی دوره متوسطه به عنوان نمونه جهت تحلیل محتوا انتخاب شدند. روش پژوهش تحلیل محتوا با روش آنتروپی شانون بود که واحد تحلیل نیز کل صفحات (متن، پرسش‌ها، فعالیت‌ها و تصاویر) است. ابزارهای این پژوهش فرم تحلیل محتوا، شامل دو بعد فردی و اجتماعی برای تربیت جهادی می‌باشد. بر اساس یافته‌ها بالاترین ضریب اهمیت (۹۵٪) در کتب مطالعات اجتماعی مربوط به مؤلفه «وظیفه‌شناسی» در بُعد فردی و کمترین ضریب اهمیت (صفر) در هر سه کتاب مربوط به مؤلفه «روح امید در جامعه» در بُعد اجتماعی می‌باشد. ارزیابی میزان توجه به مؤلفه‌های تربیت جهادی نشان داد که در محتوای کتاب‌های فارسی، پیام‌های آسمانی و مطالعات اجتماعی دوره متوسطه اول، به مؤلفه‌های تربیت جهادی توجه نسبتاً خوبی شده ولی توجهی متعادل و جامعی به مؤلفه‌های تربیت جهادی در محتوای کتاب‌ها نشده است.

واژگان کلیدی: قرآن، جهاد، تربیت جهادی، ابعاد تربیت جهادی، تحلیل محتوا، کتاب‌های درسی.

□ تاریخ دریافت ۱۳۹۹/۰۴/۲۸

□ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۷/۱۰

۳۱

* نویسنده مسئول؛ استادیار فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.....

Email: sharafi.dr@gmail.com

** استادیار فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران.

*** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.....

مقدمه

یکی از مفاهیم موجود در قرآن «جهاد» است. جهاد در قرآن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در مفهوم جهاد، عنصر مبارزه نهفته است و این مبارزه را نمی‌توان محدود به جنگ و قتال فیزیکی کرد. زندگی در معنایی، سراسر مبارزه کردن است. کسب عادات خوب از طریق مبارزه با بدی‌ها و نفی و طرد عوامل زاید پیش می‌رود. انسان همواره در میدان مبارزه و چالشی برای رسیدن به رشد و کمال است. امروز بدون یک دفاع متقابل قاطعانه، حتی در چهاردیواری حریم خود، کسی از تعرض رفتارهای نامطلوب در امان نمانده است (رجبی و نوروزی، ۱۳۹۶). پس در دوران کنونی که شرایط حاکم بر دنیا پیچیده‌تر از گذشته می‌باشد، چگونگی مبارزه نیز پیچیده شده است. هنگامی که میدان تقابل‌ها و تعارض‌ها مطرح شود و ضرورت تلاش و کوشش انسان در مواجهه با موانع مطرح می‌شود؛ از جهاد سخن به میان می‌آید. جهاد فرآیندی چند لایه است که در پایین‌ترین سطح آن جنگ سخت است و با واژه قتال معنا می‌یابد ولی در سطوح بالاتر آن به‌عنوان ترسیم مبانی فکری و معرفتی انسان‌ها و به‌عنوان راهبردی نرم افزارانه تبیین می‌شود (جانی‌پور، ستوده‌نیا، ۱۳۹۳). در قرآن که کتاب تربیت و انسان‌سازی است، جهاد در ابعاد و سطوح مختلف مطرح شده است. یکی از این سطوح هدایت است. در تربیت اسلامی، هدایت به‌عنوان هدف نهایی مطرح است و نقطه مقابل آن گمراهی است (باقری، ۱۳۹۳: ۷۶). از این رو می‌توان جهاد را با هدف هدایت انسان‌ها و با رویکردی تربیتی تفسیر کرد و به طرح «تربیت جهادی» پرداخت. مفهوم تربیت جهادی، تربیتی به روش جهادی و با ابزار جهادی است که منجر به پرورش انسان‌های جهادی می‌شود. تربیت جهادی به دنبال نهادینه کردن رفتارهای مجاهدانه و روحیه جهادی در انسان است. روحیه جهادی منشأ کم‌توقعی، پرکاری، استقامت، بردباری و گذشت انسان است. بنابراین داشتن این روحیات انسان را به سوی عمل خاص برای خداوند هدایت می‌کند و فرهنگ جهادی، براساس ذات خود که مبتنی بر قوت و انعطاف در پیشرفت جامعه اسلامی است، مانع تأثیرات منفی نفوذ دشمن بر جامعه می‌گردد. از طرفی فقدان روحیه و فرهنگ جهادی در جامعه نیز سبب کم‌طاقتی، خمودگی و وادادگی انسان‌ها و جوامع می‌شود. تربیت جهادی، برای تربیت انسان‌هایی با روحیه جهادی با تمام شاخص‌های آن به‌کار می‌رود. دلیل اهمیت این تربیت، وجود

سه شاخصه اصلی و بسیار مهم در مفهوم جهاد یعنی تلاش و سخت‌کوشی، جلب رضایت خدا و مقابله با دشمنان است. این شاخص‌ها بایستی زیربنای تربیت انسان قرار گیرد تا فرد در زمره مجاهد فی سبیل‌الله قرار گیرد و اگر این امر محقق شود خداوند ادامه راه تربیت وی را بر عهده می‌گیرد (نقش و پارچه‌باف دولتی، ۱۳۹۴: ۲). بنابراین جهادی بودن یک روحیه است که به‌عنوان ملکه در افراد شکل می‌گیرد و این گونه نیست که با شعار بتوان آن را تحقق بخشید، بلکه همانند دیگر منش‌ها و خلق و خوی بشری می‌بایست با تمرین و تکرار ایجاد و نهادینه شده و به‌عنوان شاکله شخصیتی فرد درآید. در این صورت است که می‌توان از یک شخصیت انقلابی و جهادی، روحیه جهادی را انتظار داشت، زیرا هر کسی چنان عمل می‌کند که شاکله و شخصیت وجودی اش شکل گرفته است (سوره اسراء، آیه ۸۴).

در حوزه نظری موضوع تربیت جهادی به تازگی مورد توجه متفکران و اندیشمندان قرار گرفته است. در تحقیقات سال‌های قبل، توجه بیشتری به بُعد نظامی جهاد شده است. در سال‌های اخیر به سایر ابعاد جهاد پرداخته شده است. همچنین پژوهش‌های متعددی به تحلیل محتوای کتب درسی پرداخته‌اند، اما هیچ‌یک، آنها را از منظر توجه به شاخص‌های تربیت جهادی، برنامه درسی ملی را بررسی نکرده است.

پژوهش اصغری، حسین‌آبادی و اسماعیل‌زاده (۱۳۹۷) تحت عنوان «تحلیل محتوای مفاهیم ارزشی ایثار شهادت در کتب درسی دوره اول متوسطه» دریافتند که از بین تمامی صفاتی که برای شهید در کلیه کتب دوره اول متوسطه تحصیلی مطرح شده است به صفت شهادت‌طلبی بیش از سایر صفات اشاره شده است، بعد از صفت شهادت‌طلبی، مظلومیت بیشتر از سایر صفات اشاره شده است بقیه صفات مطرح شده به میزان خیلی کم در تمام کتب درسی مورد بحث قرار گرفته‌اند. رجبی و نوروزی (۱۳۹۶). در مقاله‌ای با عنوان «تربیت جهادی و الزامات راهبردی آن از منظر قرآن» در نگاه تربیتی به جهاد، تربیت برخواسته از مفهوم جهاد را تبیین می‌کند. پژوهش سلمانی و سلمان‌پور سیاوشی (۱۳۹۴) به ارائه الگوی تربیت جهادی دانشجویان در دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین می‌پردازد. همچنین جعفری هرنندی و یزدخواستی (۱۳۹۳) در پژوهشی با هدف تحلیل میزان توجه کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و راهنمایی به بررسی فرهنگ ایثار و شهادت پرداختند. یافته‌های این مطالعه نشان داد که

میزان توجه به مؤلفه‌های مفهومی ایثار و شهادت به ترتیب در کتاب‌های ادبیات فارسی، هدیه‌های آسمان، اجتماعی و تاریخ بیشتر از سایر کتاب‌ها بوده است. بیشترین توجه به ایثار در کتاب ادبیات فارسی دوم راهنمایی بوده است. نتایج پژوهش جانی پور و ستوده نیا (۱۳۹۳). در «جهاد، مقوله‌ای فرهنگی - اعتقادی» در چارچوب سبک زندگی اسلامی پس از تبیین مبانی مفهومی آن و گونه شناسی جهاد در قرآن، راهبردهای جهاد در تغییر سبک زندگی به سمت اسلامی را ارائه داده است. در نهایت موسوی (۱۳۹۲). در مقاله‌ای با عنوان «تربیت حماسی، الگوی تربیت مهدوی» جهاد را بخشی از حماسه و در بعضی قسمت‌ها معادل با آن گرفته و تربیت حماسی را که شباهت زیادی با تربیت جهادی دارد؛ الگوی کارآمد برای دوران پیش از ظهور دانسته است.

از سوی دیگر ضرورت طرح تربیت جهادی در شرایط فعلی که رویارویی با اندیشه‌های متنوع فکری و درگیری بین حق و باطل نمایان‌تر است، بیشتر می‌باشد. وعده الهی به ظهور تمدن اسلامی و ادعای کامل بودن دین اسلام و داشتن ظرفیت عمیق برای هدایت و تربیت انسان، ضرورت مواجهه جهادی در فضای اندیشه و عمل را بیشتر می‌کند و بر اساس آموزه‌های دین، تحقق تمدن اسلام نسخه نهایی و مطلوب زندگی انسان می‌باشد و تربیت جهادی انسان‌ها، مسیر تحقق این تمدن را هموارتر می‌کند. تلفیق اندیشه و اراده در قلمرو تاریخ و اجتماع، آینده‌ساز است و از خلال وجود ذهنی انسان و تلفیق اراده و اندیشه حرکتی در انسان به وجود می‌آید. این حرکت می‌تواند در مقابل سکون و سکوت قاعدین به پرورش مجاهدانی منجر می‌شود که با جدیت و بر اساس مسئولیت الهی خویش وارد میدان نبرد می‌شوند و جهاد می‌کنند. (رجبی و نوروزی، ۱۳۹۶). همچنین اهمیت انتقال و ترویج فرهنگ و ارزش‌های اسلامی از یک سو و بررسی تناسب محتوای کتب درسی با ارزش‌های مورد نیاز جامعه در عصر حاضر از سوی دیگر، ضرورت انجام پژوهش‌های مرتبط که در آن به بررسی میزان انطباق محتوای کتب درسی با اهداف جامعه می‌پردازند مضاعف می‌گردد. زیرا عدم تناسب میان اهداف تعیین شده با محتوا برنامه درسی، مجریان و ذی‌نفعان را در دستیابی به اهداف نظام آموزشی دلسرد می‌سازد (نجفی، جعفری هرنندی و سبحانی‌نژاد، ۱۳۹۴). اما برای نهادینه کردن روحیه و عمل جهادی در ابتدا باید نگرش جهادی را در افراد ایجاد کنیم. کتاب‌های درسی، اولین میدان برای تغییر نگرش در جهت این امر

است. نتایج مطالعات بین‌المللی «تیمز ۲۰۰۷» نشان می‌دهد که ۵۲ درصد معلمان از کتاب درسی به‌عنوان منابع و مواد اولیه و ۳۴ درصد به‌عنوان منبع کمکی تدریس و مطالعه استفاده می‌کنند (رضوی، ۱۳۹۴: ۲). کتاب‌های درسی به سبب اهمیت زیادی که در تعیین محتوا و خط مشی آموزش دارند، کانون توجه تمامی دست‌اندرکاران آموزش و پرورش هستند. اهمیت کتاب‌های درسی در نظام‌های آموزشی متمرکز، مانند ایران، بیش از سایر انواع نظام‌های آموزشی است و به‌سبب همین اهمیت بیش از حد، بررسی و تحلیل کتاب‌های درسی می‌تواند راه‌گشای حل بسیاری از مشکلات جاری آموزشی باشد (نیک‌نفس و علی‌آبادی، ۱۳۹۲: ۳). آگاهی از محتوای کتاب درسی و ارزیابی آنچه در محتوای این کتاب‌ها ارائه می‌شود، برای برنامه‌ریزان و نویسندگان، به‌منظور استفاده از آن در تدوین و تألیف کتاب‌های آموزشی غنی و اثرگذار امری ضروری و مهم به نظر می‌رسد و منابع درسی در این میان از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. لذا دقت و توجه کارشناسانه در انتخاب محتوای درسی و پیام‌های آشکار و مکنون آنان می‌تواند به صحت و سلامت فرآیند شکل‌دهی هویت ملی و همچنین رشد آن در کودکان کمک کند (نوشادی، شمشیری و احمدی، ۱۳۸۶).

کتاب درسی سنتی‌ترین رسانه‌ای است که از طریق آن محتوای برنامه درسی به‌عنوان ابزاری برای انعکاس تغییرات برنامه درسی به صورت مکتوب ارائه و فعالیت‌ها و تجارب تربیتی یادگیرندگان بر محور آن سازماندهی می‌شود (دیبایی صابر، جعفری ثانی و آیتی، ۱۳۸۹: ۲) تعیین محتوای درسی از مسائل بسیار مهم در نظام‌های آموزشی و درسی است و انتخاب آن به این پرسش پاسخ می‌دهد که چه چیزی باید آموخته شود؟ از این‌رو نقش کتاب درسی، فراهم کردن امکانات و شرایط مناسب برای ایجاد تغییرات مطلوب در رفتار دانش‌آموزان از طریق فرایند یاددهی و یادگیری است. دستیابی به اهداف دینی و اخلاقی جامعه که به صورت اهداف آموزشی و در قالب کتاب‌های درسی و محتوای تعیین شده منعکس می‌شوند، آرمان هر نظام آموزشی است. لذا اگر برنامه درسی و محتوای کتاب‌های مربوط هماهنگ و همسو با اهداف کلی و جزئی نظام نباشد، نمی‌توان به تحقق هدف‌های مورد انتظار امید داشت. زیرا موفقیت یک نظام آموزشی درگرو هماهنگی اجزای متشکله با یکدیگر و همسویی اجزا در جهت

تحقق هدف‌ها و تناسب آن با ویژگی‌های خاص مخاطبان آموزشی است. اطمینان از این تناسب نیاز به بررسی و تحلیل محتوا دارد (رئیس دانا، ۱۳۷۴: ۹۰). لذا با توجه به آنچه در اهمیت و ضرورت موضوع تربیت جهادی و نقش کتب درسی در نهادینه‌سازی فرهنگ جهادی بیان شد، پژوهش حاضر به بررسی بررسی جایگاه مؤلفه‌های تربیت جهادی در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول پرداخته است. از این‌رو این سؤالات مطرح است که: تا چه میزان به مؤلفه‌های تربیت جهادی در محتوای کتاب‌های فارسی، پیام‌های آسمان و مطالعات اجتماعی توجه شده است؟

مبانی نظری پژوهش

انسان برای نیل به اهدافش نیازمند به تلاش و کوشش است و با کاهلی و سستی نمی‌تواند به مقاصدش دست یابد. اشخاص موفق نیز به گواهی تاریخ، برای دست یابی به اهدافشان متحمل زحمات زیاد شده و سعی فراوان نموده‌اند. و همیشه آن چیزی برای انسان می‌ماند که ماحصل سعی و تلاش اوست. در مضامین دینی ما نیز به این مطلب اشاره گردیده و افراد را به وارد شدن در میدان سعی و تلاش ترغیب نموده است. در قرآن کریم خداوند می‌فرماید: «لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى» یعنی: انسان آنچه که در زندگانی‌اش درو می‌کند و به‌دست می‌آورد؛ همان سعی او در همه ابعاد زندگی‌اش می‌باشد. طبق این آیه شریفه خداوند، انسان را مأمور به نتیجه نموده است. بلکه از او سعی و تلاش برای دین داری و اطاعت و اجرای واجبات و ترک محرّمات، خواسته است و این سعی او را جهاد نامیده است. لهذا در زندگانی انسان میدان‌های تلاش و کوششی چون: جهاد اخلاقی، جهاد نظامی، جهاد علمی و جهاد اقتصادی پیش روی او قرار می‌گیرد (نقش و پارچه‌باف دولتی، ۱۳۹۴).

جهاد، واژه‌ای عربی از ریشه (ج ه د) است. راغب می‌گوید: «جَهْدٌ وَ جُهْدٌ؛ یعنی طاقت، نیرو، مشقّت و سختی. گفته شده جهاد با فتح را «مَشَقَّةٌ» و با ضم را «وَسِيعٌ» معنا کرده است. واژه‌ی جهاد و مشتقات آن ۳۵ بار در قرآن آمده است. جهاد در لغت، به معنای تلاش کردن؛ به کارگفتن نیرو و توان خویش برای تحقق بخشیدن به یک هدف است (مصباح یزدی، ۱۳۸۳: ۱۹). به تلاش توأم با رنج نیز، جهاد گویند (قرشی، ۱۳۸۶: ۷۷). جهاد در اصطلاح به جنگ‌ها و مبارزاتی اطلاق می‌شود که با هدف گسترش

اسلام و دفاع از آن انجام می‌شود. در آیات قرآن، آمده است کسانی که جان و مالشان را در راه خدا فدا می‌کنند، در درگاه الهی از دیگر مسلمانان برترند و خداوند به آنها مژده بهشت و دستیابی به مقام شهادت داده می‌شود (دانشنامه مجازی مکتب اهل بیت، ۱۳۹۷). جهاد از باب مفاعله است و معمولاً در مواردی به کار می‌رود که نوعی همکاری، تقابل و رقابت در آن وجود دارد. البته جهاد تنها شکل نظامی ندارد و هر نوع مبارزه و پیکار نظامی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی را در بر می‌گیرد (مصباح یزدی، ۱۳۸۳: ۱۹). در تمام تعاریف فوق در معنای لغوی جهاد، تلاش همراه با مشقت آمده است. تلاشی که از حد معمول کوشش‌های انسانی فراتر می‌رود و در مسیری است که همراه با رنج و طاقت است. ما مفهوم جهاد را از سه دیدگاه در پژوهش مورد توجه قرار می‌دهیم و به بررسی آن از هر منظر می‌پردازیم:

۱. جهاد اخلاقی:

این مفهوم از جهاد در علم اخلاق به‌عنوان جهاد اکبر معرفی می‌گردد. که موضوع آن تزکیه نفس انسانی از رذایل اخلاقی می‌باشد. از آنجا که محبوب‌ترین چیزها در نزد انسان نفس اوست، لذا همیشه در جهت تمایلات و خواهش‌های نفس خود قدم برمی‌دارد. و از آنجا که همه تمایلات انسانی حق و صحیح نمی‌باشد لذا توصیه‌های مکرر قرآن کریم و انبیاء و اوصیاء در جهت مستقیم نمودن آنها بوده است. و به همین جهت سعی و تلاش انسان در راه مقابله با این نیروی خودکششی نیرومند، نیازمند به طاقت و کوشش گسترده دارد. قرآن کریم نیز به این مطلب اشاره دارد و می‌فرماید: «إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ: به درستی که نفس امر به بدی می‌کند» (یوسف / ۵۳). لهنذا این جهاد را اکبر گویند و انسان در هر لحظه از لحظات زندگانی اش دائماً در سعی و تلاش مبارزه با نفس اماره خود به‌عنوان دشمن درونی می‌باشد. درباره اهمیت و فضیلت این جهاد، روایات متعددی وجود دارد که به چند مورد به‌عنوان نمونه اشاره می‌گردد: امام باقر (علیه السلام) در فضل و اهمیت آن چنین می‌فرماید: «لَا فَضِيلَةَ كَالْجِهَادِ وَلَا جِهَادَ كُمُجَاهِدَةِ الْهَوَى: هیچ فضیلتی چون جهاد و هیچ جهادی چون جهاد با هوای نفس نیست» (میزان الحکمه، ۱۳۹۱ ج ۲: ۵۹۶).

۲. جهاد نظامی

این مفهوم از جهاد، در مفاهیم دینی و اخلاقی به عنوان جهاد اصغر معرفی می‌شود و در مقابل قسم اول قرار می‌گیرد. راغب اصفهانی این نوع جهاد را راندن و دفع دشمن آشکار معنا می‌کند. (ترجمه مفردات ج ۱: ۴۲۴). علت نامگذاری این نوع از جهاد با توجه به معنای لغوی آن به جهاد اصغر می‌تواند این باشد که مدت زمانی که انسان در آن به سعی و تلاش برای دفع مهاجم بیرونی می‌پردازد، نسبت به مدت زمان جهاد اکبر که لحظه لحظه انسان را شامل می‌شود، محدودتر است. البته امروزه این نوع از جهاد دارای دو مفهوم دیگر به نام‌های جنگ سخت در قالب ادوات نظامی و جنگ نرم در قالبی فرهنگی و سیاسی می‌باشد (شرح لمعه ۱۳۹۶، ج ۱: ۳۱۱).

در بحث جنگ نرم که دایره آن از جنگ سخت بسیار وسیع‌تر است؛ تلاش‌ها و کوشش‌های بیشتری برای دفع تهاجمات فرهنگی و مکاید سیاسی دشمن و حفظ موازین شرع در پهنه اجتماعی کشور اسلامی می‌طلبند. علت قرار گرفتن این جنگ در این نوع از جهاد این است که توسط دشمن بیرونی طراحی و اجرا می‌گردد. اگر چه هدف آن تحریک قوای نفس اماره و ترویج فساد می‌باشد. و از این منظر خود به خود داخل در قسم اول جهاد یعنی جهاد اکبر می‌شود. پیامبر (صلی الله علیه و آله) می‌فرماید: «جَاهِدُوا الْكُفَّارَ بِأَيْدِيكُمْ وَ أَلْسِنَتِكُمْ: با دست و زبان‌تان با کفار جهاد کنید»

در این روایت جهاد با دست اشاره به جنگ سخت و مبارزه در میدان نظامی می‌کند و جهاد با زبان اشاره به مقابله با تهاجم فرهنگی و تبلیغاتی همان دشمن می‌کند. آنچه که جالب توجه است حضور اخلاقیات حتی در میدان سخت جهاد نظامی است. چنانچه قرآن کریم می‌فرماید: «جَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ: با اموال و جان‌تان در راه خدا جهاد کنید.» (توبه/۴۱) قرآن این مجاهده پُر مشقّت را متصل به منبع لایزال الهی می‌کند. به این معنا که حتی میدان کارزار نظامی، محلّ تجلّی عارفانه‌ترین تلاشها و کوشش‌های یک انسان می‌تواند باشد. مبارزه در جهت هوا و هوس، کینه توزی، عصبیت کور کورانه، دنیا طلبی و سایر اهداف بی ارزش نفسانی نباید باشد، بلکه در راه رضای الهی و به خاطر مجموعه

دین الهی باید باشد. که اگر اینگونه شود قرآن کریم حتی کشته شدن را زندگانی جاوید و پیروزی معرفی می‌کند که متضمن تمامی فواید و سودهای متصور انسان می‌باشد. قرآن کریم می‌فرماید: «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزُقُونَ: کسانی را که در راه خدا کشته می‌شوند مرده مپندار بلکه زنده‌اند و نزد پروردگارشان روزی داده می‌شوند.» (آل عمران / ۱۶۹). خداوند در این آیه می‌فرماید که در مقام شهادت، حیاتی جاودانه همراه با رزقی فراوان و تمام نشدنی نهفته است. یعنی اگر کسی می‌خواهد برای همیشه به این دو نگرانی اش در حیات و رزق تمامی ببخشد، وارد میدان سعی و تلاش جهاد اخلاقی و جهاد نظامی هر کدام که میسر باشدش، وارد گردد.

مقام شهادت، بالاترین هدفی است که در میدان نظامی در دنیا و عقبی معرفی می‌شود. امیر المؤمنین (علیه السلام) در ضمن روایتی از رابطه تنگاتنگ بین این هدف والای جهاد نظامی و میدان جهاد اخلاقی سخن می‌گویند. ایشان می‌فرمایند: «إِنَّ الْمُجَاهِدَ نَفْسَهُ عَلَى طَاعَةِ اللَّهِ وَ عَنِ مَعْصِيَةِ عِنْدَ اللَّهِ سُبْحَانَهُ بِمَنْزِلَةِ بَرِّ شَهِيدٍ: کسی که با نفسش در راه اطاعت و دوری کردن از معاصی خداوند متعال مبارزه کند در نزد خداوند به مانند نیکوکاری شهید است.» (میزان الحکمه، ۱۳۹۱، ج ۲: ۵۹۵). ایشان اجر و پاداش میدان جهاد با نفس را شهادتی معرفی می‌کند که بالاترین هدف کارزار جهاد نظامی است. گویا اینکه سعی انسان برای مهار دشمن درون، خود مقدمه‌ای برای دست یابی به مقام بالای شهادت در تلاش نظامی انسان در مقابل دشمن بیرونی است.

۳. جهاد اقتصادی:

این مفهوم از جهاد در دین اسلام در دو بُعد فردی و اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است.

۴. جهاد اقتصادی فردی:

در مضامین دین اسلام، تلاش و کوششی که هر شخص برای بهبود وضعیت اقتصادی خود و افراد تحت تکفلش از طریق صحیح آن انجام می‌دهد؛ مورد تکریم و تمجید قرار داده شده است و از آن تعبیر به طلب رزق حلال و طیب

شده است. امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید: «الكَادُّ عَلَى عِيَالِهِ كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ: کسی که برای بهبود اقتصاد همسر و فرزندان زحمت بکشد همچون شخصی است که در راه خدا مجاهده کند» (اخلاق شُبْر: ۱۸۰).

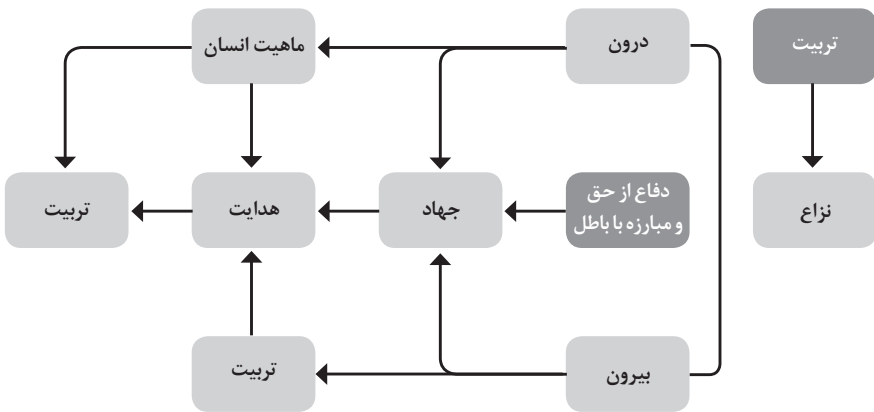
و امام باقر (علیه السلام) می‌فرماید: «مَنْ طَلَبَ الرِّزْقَ فِي الدُّنْيَا اسْتَعْفَافًا عَنِ النَّاسِ وَ سَعِيًّا عَلَى أَهْلِهِ وَ تَعَطُّفًا عَلَى جَارِهِ لَقِيَ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ وَ وَجْهَهُ مِثْلُ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ: کسی که در دنیا به جهت بی‌نیازی جستن از مردم و بهبود وضع اهلیش، سعی و تلاش و برای لطف و مهربانی کردن بر همسایه اش طلب رزق کند؛ خداوند را در روز قیامت ملاقات می‌کند در حالی که صورتش همچون ماه شب چهارده می‌درخشد» (اخلاق شُبْر: ۱۸۰) و در روایات حتی افراد را به تلاش و کوشش در جهت طلب رزق و بهبود وضع اقتصادی، در شهر و دیارهایی غیر از وطن خود تشویق می‌کنند. امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ لِيُحِبُّ الْإِغْتِرَابَ فِي طَلَبِ الرِّزْقِ: به درستی خداوند به دیار غربت رفتن برای طلب رزق را دوست می‌دارد» (اخلاق شُبْر: ۱۸۰). خداوند متعال نیز به‌عنوان خالق انسان به جنبه‌های روانی این مسأله اشاره نموده و همواره انسان را مورد تَفَقُّد و دل‌داری قرار داده است. و در آیات متفاوت قرآن کریم تحت عنوان رِزَاق و روزی ده انسان، وی را مورد خطاب قرار داده و توصیه‌هایی نموده است.

■ **جهاد اقتصادی اجتماعی:** سعی و تلاش همه افراد اجتماع در بالا بردن توان اقتصادی که مقوله‌ای تأثیرگذار در سایر انواع جهاد از مجاهدت‌های اخلاقی و نظامی و علمی می‌باشد؛ در دین مبین اسلام مورد توجه قرار گرفته است در سوره مبارکه انفال آیه ۵۶ می‌فرماید: «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَ...: تا آنجا که می‌توانید قوت را در برابر دشمنان آماده سازید» خداوند به‌طور عام، همه افراد را دستور به بالا بردن قوت و توان اجتماعی کرده است.

مفهوم تربیت جهادی

تربیت جهادی نسخه‌ای از تربیت اسلامی است که به دنبال تربیت انسان جهادی است. انسانی که همواره خود را در میدان مبارزه می‌بیند و در این میدان نهایت تلاش و کوشش اود را در جهت رفع موانع میدان نبرد به کار می‌بندد. تربیت جهادی در پی ایجاد، تثبیت و تقویت شاخصه‌های جهادی که لازمه هر میدان مبارزه‌ای است؛ می‌باشد

(رجبی و نوروزی، ۱۳۹۶). قسمی از جهاد، مربوط به مبارزه انسان با نفس است. این مبارزه تلاشی برای کسب فضایل اخلاقی و رفع رذایل است. در واقع تربیت اخلاقی انسان در بستر مبارزه انسان با صفات ناپسند شکل می‌گیرد. انسان جهادی ابتدا در میدان این مبارزه خود را قوی می‌کند تا در مرحله بعد، که مرحله عملیاتی است و در حوزه قلمرو تربیت اجتماعی است، وارد عمل شود. هر چه در تربیت اخلاقی که مرحله‌ای مقدماتی است، بهتر مبارزه کند و پیروزی کسب کند در مرحله عملیاتی اجتماع موفقتر خواهد بود. حضور اجتماعی انسان جهادی حضوری هدفمند و در جهت برطرف کردن موانع مسیر سعادت سایر انسان‌ها است. این حضور او را در میدان نبرد اجتماعی وارد می‌کند. بر این اساس شاکله مطلوب در تربیت جهادی را میتوان از مفاهیم مندرج در جهاد و هم چنین آیاتی که در خصوص جهادگران است، برداشت نمود. در شکل (۱) چگونگی ارتباط تربیت با جهاد به تصویر کشیده شده است.



شکل ۱. مدل مفهومی ارتباط جهاد و تربیت

با توجه به تعاریفی که به صورت خاص از دو واژه «تربیت» و «جهاد» ارائه شد می‌توان گفت تربیت جهادی یعنی «ایجاد قدرت شناخت حق، امید به تحقق آن و شجاعت اقدام بر اساس آن» مبتنی بر مبارزه در تمامی عرصه‌های علمی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و... جهت نیل به اهداف عالی یک مجموعه و رفع موانعی که در رسیدن به آن وجود دارد، می‌باشد (کوشکی، ۱۳۹۳: ۱). به عبارت دیگر تربیت جهادی باعث

می‌شود که فرد جهادی با عشق و ایمان به خدا، خستگی‌ناپذیر، با گام‌هایی بلند و دارای شتاب مدبرانه با بصیرت و دشمن‌شناسی خود از موانع پیش رو یکی پس از دیگری بگذرد و به سوی ایجاد تمدن اسلامی به پیش رود. (عزتی، ۱۳۹۳) همان‌طور که از مفهوم جهاد پیداست تربیت جهادی تربیتی است که در آن تلاشی مضاعفی صورت می‌گیرد در مقابله با دشمن و مشکلات درونی و بیرونی و برای رسیدن به اهداف عالی و مقدس. بنابراین مفهوم تربیت جهادی، مفهومی است که انسان‌ها را با تخصص‌های مختلف اعم از مؤمن، بصیر، جهادی، ولایت‌مدار، آرمان‌خواه، رسالت‌محور، انقلابی، تحول‌گرا، خلاق و با نشاط، منضبط و قانون‌گرا، کارآمد، خستگی‌ناپذیر، هوشمند، سالم و قوی، مردم‌دار و مردم‌یار و با ظرفیت چندگانه به مجاهد فی سبیل... تبدیل می‌کند به نحوی که تمام مهارت‌ها و تخصص‌های آنان، در خدمت جهاد قرار می‌گیرد (سلمانی و سلیمان‌پور سیاوشی، ۱۳۹۴: ۵). در حقیقت تربیت جهادی، به تناسب آثار خود، ظرفیت‌های گوناگونی در انسان ایجاد می‌کند. چنانچه این ظرفیت‌ها به خوبی مدیریت و هدایت شود، به بروز آثار انقلابی و حماسی ماندگار و پرثمر در ابعاد گوناگون فردی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و دیگر عرصه‌های زندگی منتهی شود (رهنمایی، ۱۳۹۶: ۷). یکی از ویژگی‌های برجسته تربیت جهادی، سرشار بودن این نظام از محتوای غنی و کامل جهت رساندن بشر به کمال است. انسان تربیت‌یافته به تربیت ولایی - جهادی، نیل به کمال و سعادت را در همراهی با ولی امر و وفاداری نسبت به فرمان وی می‌داند و تا حد توان تا آخرین درجهٔ ایثار از هیچ مجاهدتی دریغ نمی‌ورزد. تحقق خواسته‌های ولی امر برای چنین فردی، از هر چیزی والاتر و حیاتی‌تر بر هر امری ضروری‌تر است (رهنمایی، ۱۳۹۶: ۵). هدف تربیت جهادی، رشد هویت دانش‌آموزان و تربیانی است که بتوانند با تکیه بر عناصر و شاخصه‌های جهاد همچون حق‌شناسی، حق‌طلبی، عدالت‌خواهی و ظلم‌ستیزی، با نابرابری‌ها، ناملایمات و زیاده‌خواهی‌ها مبارزه کنند و در مقابل، فضایل و ارزش‌های الهی و انسانی را در سطح جامعه گسترش دهند. به‌طور خلاصه تربیت جهادی تربیتی است که قدرت شناخت حق، امید به تحقق آن و شجاعت اقدام بر اساس آن را در مرتبهٔ ایجاد کند. در مجموع می‌توان گفت که تربیت جهادی همان نسخه کامل و جامع تربیت دینی است که محصول آن پرورش انسان مؤمن مجاهد است و می‌تواند وجه تمایز اصلی مدل تربیت ناب اسلامی، با دیگر نسخه‌های ناقص از تربیت باشد (نقش و پارچه‌باف

دولتی، ۱۳۹۴: ۱۱۴). بنابراین شاخص‌های تربیت جهادی از نظر قرآن را می‌توان در دو بعد فردی و اجتماعی تقسیم نمود (آذرشب و میرمردی، ۱۳۹۳: ۵).

شاخصه‌های فردی تربیت جهادی

شاخصه‌هایی که با تحلیل آیات و روایات برای روحیه و تربیت جهادی بیان شده‌اند عبارتند از:

■ ایمان و اخلاص

ایمان و اخلاص از مهم‌ترین شاخص‌های تربیت جهادی ایمان و اخلاص است. خداوند در آیاتی توفیق بر جهاد خالصانه و به دور از هرگونه ترس از سرزنشگران را جلوه فضل الهی دانسته است. این بدان معناست که هر کسی به این روحیه دست نمی‌یابد، مگر اینکه از ایمان و اخلاص بهره برده باشد (آل عمران، آیات ۱۷۳ / ۱۷۴؛ مائده، آیه ۵۴؛ ممتحنه، آیه ۱). در سوره آل عمران به لزوم اخلاص در جهاد سفارش شده است. ایمان به خدا، به فرد توانایی می‌بخشد، عزم را استوار و اراده را مستحکم و گام‌ها را ثابت و تحمل را بالا می‌برد و همچنین به اهداف جنبه الهی و قدسی می‌بخشد.

■ توحید، ذکر خدا و تقوا

خداوند در آیاتش، شش ویژگی برای مؤمنان راستین ذکر می‌کند که یکی از این شش ویژگی اعتقاد قلبی به خداوند است. بنابراین چنانچه مؤمنان ایمان واقعی داشته باشند و از ویژگی‌های ایمان راسخ برخوردار باشند، در میدان جهاد به پیروزی می‌رسند (قاسمی و طاهری خدیو، ۱۳۹۳: ۷). ذکر بسیار خدا از شاخص‌های مهم دیگر تربیت جهادی این است که انسان همواره خدا را در یاد داشته و خود را در محضر خدا ببیند. چنین حالتی موجب می‌شود که هرگز کار را در گستره کوچک دنیا و برآورد نیازهای مردم نبیند بلکه یک انگیزه قوی و آسمانی و بلندتری او را هدایت و تقویت کند (انفال، آیه ۴۵). تقوا سبب اجتناب از تخلف در جهاد با مال و جان می‌شود. در آیه ۴۴ سوره توبه به این نکته اشاره شده است که آن‌ها که به خدا و روز جزا ایمان دارند، هیچ‌گاه برای ترک جهاد (در راه خدا)، از تو اجازه نمی‌گیرند و خداوند پرهیزگاران را می‌شناسد.

■ استغفار از اسراف

در سوره آل‌عمران آموزش‌خواهی از اسراف در کارها، نیز از آداب جهاد مطرح شده است. انسان‌ها در موقعیت‌هایی چون قدرت و ثروت گرایش به اسراف می‌یابد. لذا باید همواره خود را در پناه خدا قرار داده و از هرگونه اسراف و خطا استغفار کند. خداوند در آیه ۱۷۴ سوره آل‌عمران، آموزش‌خواهی از گناه و اسراف در کارها را از شاخص‌های جهاد و روحیه جهادی دانسته است.

■ استقامت، مقاومت و سختی‌پذیری

انسان جهادی انسانی است که اهل اقدام و حرکت است و در این زمینه هر گونه سختی و مشکلاتی را برای رضای خدا تحمل می‌کند (رجبی و نوروزی، ۱۳۹۶: ۱۵). بنابراین این افراد جهت رسیدن به اهداف والا، پا روی لذت‌های در اختیار خود گذاشته و مشکلات و ناملایماتی که برای رسیدن به هدف والا ممکن است پیش روی او قرار گیرد، به جان و دل می‌پذیرد و به استقبال آن‌ها می‌رود و از آن‌ها گریزان نیست (موسویان، ۱۳۹۷: ۱۲).

■ شجاعت، خودباوری و شهامت در اقدام و شهادت‌طلبی

شجاعت و جسارت در فرهنگ جهاد تبلور می‌یابد. شاید عمده‌ترین دلیل آن را بتوان در عدم محافظه‌کاری نظام مدیریتی آن جستجو نمود. شجاعت صفتی بود که امام در آخرین پیام خود پس از ده سال فعالیت جهاد به آن نسبت دادند و فرمودند: «شجاعت دلیر مردان و شیرزنان جهادی‌مان در جهادمان علیه کفر و بیداد زبازند خاص و عام است» (واشقانی فراهانی، ۱۳۹۰: ۷).

■ صبر

صبر، استقامت و تقوی کلیدی‌ترین و اثربخش‌ترین شاخصه اخلاقی در روحیه جهادی نیروهای مسلح هست و قرآن آن را عامل جلب نصرت و امداد الهی در صحنه جنگ تلقی نموده است، آنجا که در آیه ۱۲۳ سوره مبارکه آل‌عمران می‌فرماید: «بَلَىٰ إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُمْ مِنْ فُورِهِمْ هَذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ». آری، (امروز) اگر استقامت و تقوا پیشه کنید و دشمن به همین زودی به سراغ شما بیاید، خداوند شمارا به پنج هزار نفر از فرشتگان، که نشانه‌هایی با خود دارند، مدد خواهد داد.

■ نظم

از دیگر شاخص‌های روحیه جهادی نظم در امور است. خداوند در آیه ۴ سوره صف می‌فرماید که نظم نیروها در میدان جهاد، از شاخص‌های پسندیده و ارزشمند در تحقق روحیه جهادی است.

■ توکل و امید

عدم توجه به کمبود نیرو و امکانات ظاهری «قال الذین یظنون انهم ملاقوا الله کم من فئة قليلة غلبت فئة كثيرة باذن الله و الله مع الصابرين» (بقره/ ۲۴۹) در روحیه جهادی به کمبود نیرو و امکانات نسبت به دشمن توجه نمی‌شود بلکه با امید به فضل پروردگار، صبر و تلاش مضاعف برای نیل به اهداف صورت می‌گیرد. ریشه‌ای‌ترین و محوری‌ترین شاخصه‌ی روحیه‌ی جهادی در نیروهای مسلح عامل ایمان و اتکای الی الله است که از اعتقادات راسخ آن‌ها سرچشمه گرفته و سایر شاخص‌ها را تحت الشعاع خود قرار می‌دهد. خداوند بارها بر اصل توکل تأکید کرده و حتی به پیامبر(ص) سفارش کرده که در هنگام عزم بر انجام کاری اصل توکل را فراموش نکند، زیرا این خداوند است که برای اسباب، آثار قرار می‌دهد و مشیت اوست که تأثیرات را رقم می‌زند (آل عمران، آیه ۱۵۹). همین مسئله در خصوص جهاد نیز به‌عنوان یک شاخص مورد تأکید قرآن در آیه ۵۱ سوره توبه قرار گرفته است.

■ امر به معروف و نهی از منکر

شایان ذکر است امر به معروف و نهی از منکر از مصادیق جهاد است. حضرت علی(ع) در نامه ۳۱ نهج البلاغه خطاب به امام حسن می‌فرماید: «امر به معروف کن تا از اهل معروف باشی» و نیز می‌فرماید با تمام توان این کار را انجام بده (خاتمی، خاتمی و براتی، ۱۳۹۱، ص ۱۴).

■ پرهیز از غرور

قرآن کریم به مومنین یاد می‌دهد که همه موفقیتها و پیروزی‌های خود را به خدا نسبت دهند. «فلم یقتلوه و لکن الله قتلهم و ما رمیت اذ رمیت و لکن الله رمی» (انفال ۱۷). قدرت و ثروت و موفقیت در امری موجب می‌شود که؛ انسان

دچار عجب و غرور شود و زمینه برای اشتباه و خطا فراهم گردد. خداوند در آیه ۴۷ سوره انفال از رهسپار شدن به جبهه‌های نبرد، با سرمستی و غرور نهی کرده است. این عامل در هر حوزه دیگری که مرتبط به جهاد است می‌تواند تأثیرات منفی و مخربی به‌جا گذارد.

■ پرهیز از سستی

مجاهدان اسلام بایستی از سستی در تعقیب دشمنان پرهیزند. خداوند در آیه ۱۰۴ سوره نساء می‌فرماید: «در راه تعقیب دشمن، هرگز سست نشوید. زیرا اگر شما درد و رنج می‌بینید، آن‌ها نیز همانند شما درد و رنج می‌بینند ولی شما امیدی از خدا دارید که آن‌ها ندارند و خداوند دانا و حکیم است.»

■ وظیفه‌شناسی

مسئولیت‌پذیری در فرهنگ جهاد بسیار بالاست، زیرا فلسفه ورود برخی از نیروهای ارزشی به جهاد به خاطر احساس مسئولیت بوده است. دفاع از کشور و محرومیت‌زدایی از چهره روستاها و انجام کارهای زمین مانده همه نشان‌دهنده میزان بالای مسئولیت‌پذیری در جهادگران بوده است (واشقانی‌فراهانی، ۱۳۹۰: ۹). خداوند در سوره مبارکه نساء آیه ۷۹ می‌فرماید: و در راه خدا پیکار کن! تنها مسئول وظیفه خود هستی! و مؤمنان را بر این کار تشویق نما! امید است خداوند از قدرت کافران جلوگیری کند (حتی اگر تنها خودت به میدان بروی!) و خداوند قدرتش بیشتر و مجازاتش دردناک‌تر است (سلمانی و سلمان‌پور سیاوشی، ۱۳۹۴).

شاخصه‌های اجتماعی تربیت جهادی

■ دمیده شدن روح امید در جامعه

امید و امیدواری به رحمت الهی از ارکان دین اسلام است که با آن رکود و رخوت از انسان و جامعه جدا شده و نشاط و تعالی جایگزین آن می‌شود. از دیدگاه قرآن امید در دل و قلب ممکن نیست، مگر از راه خدا محوری و اعتقاد به معاد و عامل مستقیم تلاش‌ها و رفتارهای انسان می‌باشد (خاک‌پور،

حسومی، گلی و ایران‌منش، ۱۳۹۲: ۳). حضرت علی (ع) یکی از با اهمیت‌ترین علل شهادت‌طلبی را امید می‌داند (نوروزی، ۱۳۸۹: ۷).

■ اتحاد، تعاون و همکاری:

تعاون و همکاری که عامل تجميع و همگرایی نیروها و قدرت‌ها هست از عوامل مهم در موفقیت بوده و از شاخص‌های کار جهادی هست خداوند در سوره مائده آیه ۲ ما را به تعاون و همکاری در امور خیر و تقوی سفارش می‌نماید.

«وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَانِنَ قَاوُ أَنْ صَدُّوْكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ» و خصومت بر جمعیتی که شما را از آمدن به مسجد الحرام (در سال حدیبیه) بازداشتند، نباید شمارا وادار به تعدی و تجاوز کنند! و (همواره) در راه نیکی و پرهیزگاری باید تعاون کنید! و (هرگز) در راه گناه و تعدی همکاری ننمایید! و از مخالفت فرمان خدا پرهیزید که مجازات خدا شدید است. حضرت علی (ع) زیربنایی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایثار و شهادت را وحدت و دوری از تفرقه عنوان کرده‌اند. وحدت از مؤلفه‌هایی است که ایثار و شهادت را در خود می‌پروراند. زیرا جهت حفظ وحدت و امنیت پایدار، به ایثار و ترجیح دیگری بر خود نیاز است (خطیبی، ۱۳۸۹: ۱۱).

■ ولایت‌مداری

از آن جایی که تأسیس جهاد بر مبنای فرمان ولی فقیه و رهبر انقلاب می‌باشد اطاعت از ولایت فقیه و التزام عملی به آن از مهم‌ترین ویژگی‌های فرهنگ جهادی است. در تار و پود فرهنگ جهادی، اطاعت از امام و ولایت موج می‌زند و چنان شور و نشاطی در وجود جهادگران ایجاد می‌کند به طوری که با هر فرمان او سر از پا نشناخته و می‌شتابند (معدنی، حسین پور و یاری، ۱۳۹۵: ۶). خداوند در سوره نساء آیه ۳۴ در خصوص اطاعت‌پذیری و ولایت‌مداری می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَ الرَّسُولِ إِنْ رُئْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَ أَحْسَنُ تَرَاوِيلًا» ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اطاعت کنید خدا را! و اطاعت کنید پیامبر

خدا و اولوالأمر [اوصیای پیامبر] را! و هرگاه در چیزی نزاع داشتید، آن را به خدا و پیامبر بازگردانید (و از آن‌ها داوری بطلبید) اگر به خدا و روز رستاخیز ایمان دارید! این (کار) برای شما بهتر و عاقبت و پایانش نیکوتر است.

■ احسان

کسی که دارای روحیه جهادی می‌باشد ناگزیر در امور خیر از دیگران سبقت و پیشی گرفته و در صحنه عمل ایفای نقش می‌نماید همان‌گونه که مجاهدان فی سبیل الله برای دفاع در برابر حملات غافل‌گیرانه دشمن به بلاد اسلامی اینگونه عمل کردند دست روی دست نگذاشته و منتظر دیگران نشدند و تاریخ اسلام و جمهوری اسلامی ایران خود گواه این امر است. چراکه این سبقت در امور خیر دستور قرآن است آنجا که در سوره مبارکه بقره آیه ۱۹۷ می‌فرماید: «و لِكُلِّ وِجْهَةٍ هُوَ مُؤَلِّفُهَا فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمْ اللَّهُ جَمِيعًا إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» هر طایفه‌ای قبله‌ای دارد که خداوند آن را تعیین کرده است (بنابر این، زیاد) درباره قبله گفتگو نکنید! و به جای آن در نیکی‌ها و اعمال خیر، بر یکدیگر سبقت جوید! هر جا باشید، خداوند همه شما را (برای پاداش و کیفر در برابر اعمال نیک و بد، در روز رستاخیز) حاضر می‌کند زیرا او، بر هر کاری تواناست (رشید و ادریسیان، ۱۳۹۷: ۱۳).

■ وفاداری و تعهد

امام خامنه‌ای (ره) در جایی دیگر می‌فرماید: جهاد یعنی حرکت انسان در میدان حرکت و مبارزه با مانع‌ها و مانع تراش‌ها و احساس تکلیف و تعهد. یک ملت وقتی معتقد به جهاد شد، در همه میدان‌ها پیشرو است. جهاد فقط تفنگ به دست گرفتن نیست، جهاد این است که انسان خود را همیشه در میدان حرکت و مبارزه با مانع‌ها و مانع تراش‌ها ببیند، احساس تکلیف کند، احساس تعهد کند. (اسماعیل پور، ۱۳۹۳: ۱)

■ ایثار و از خودگذشتگی

امیر مؤمنان علیه‌السلام حضرت علی (ع) می‌فرماید: ایثار، خوی نیکوکاران و شیوه نیکان است. ایثار که در کلام رهبری معظم، توأم با روحیه جهادی آمده

است به معنای از خودگذشتگی و فداکاری است. یعنی مقدم داشتن و دانستن دیگران و مطالبات و نیازهای آنان را برخواسته‌های خود رجحان دادن ولو آنکه نیاز خودمان بیشتر از سایرین باشد. اوج ایثار و کمال فداکاری لحظه‌ای است که آنچه خود بدان نیاز مبرم داریم دیگری را ارجح دانسته و در اوج رضایت، آن‌را تقدیم کرده و از ملامت و سرزنش اطرافیان نیز نهراسیم و از تصمیم خویش منصرف نگردیم. (احمدی، ۱۳۹۳: ۲).

روش پژوهش

در این پژوهش با توجه به ماهیت موضوع از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. روش تحلیل محتوا یکی از روش‌هایی که در چند دهه اخیر به شدت رو به گسترش بوده است. کرلینجر (Krippendorff, 1394 & Holsti, 1374). تحلیل محتوا را روشی پژوهشی برای توصیف عینی، منظم و کمی متغیرها دانسته است (بیابانگرد، ۱۳۸۴: ۳۹۰). در این روش پژوهشگر می‌کوشد از طریق مطالعه یک پیام مکتوب یا شفاهی، به داده‌هایی دست یابد تا به کمک آنها، به بررسی سؤال‌ها یا فرضیات پژوهش بپردازد (بورگ و گال، ۱۳۸۴). سه مرحله اصلی تحلیل محتوا، عبارتند از: ۱. آماده‌سازی و سازماندهی (مرحله قبل از پیام)، ۲. بررسی مواد (پیام)، ۳. پردازش نتایج (سرمد، بازرگان و حجازی به نقل از محمودی، ۱۳۹۷).

جامعه آماری، نمونه و روش نمونه‌گیری

در کشور ما، کتاب درسی مظهر تحولات برنامه درسی به‌شمار می‌رود و نارسایی‌های آن در عمل از بنیادی‌ترین معضلات نظام آموزشی محسوب می‌گردد. بنابراین در دوره متوسطه اول کتاب‌های فارسی، پیام‌های آسمان و مطالعات اجتماعی به‌عنوان بستر تخصصی مناسب برای ارائه محتوای اخلاقی به دانش‌آموزان دوره در نظر گرفته شده است. زیرا این درس با مأموریت تربیت اخلاقی و ارزشی نظام تربیت رسمی و عمومی ارتباط استواری دارد (حسنی، ۱۳۹۵). همچنین با توجه به این که هدف‌گذاران نظام آموزشی در تدوین اهداف کلی دوره متوسطه اول به برنامه خاصی نظر نداشته و این مجموعه، چنانچه از نام آن بر می‌آید برای مجموع دروس نظام آموزشی تدوین شده است و لذا هر یک از دروس، علاوه بر محور کانونی خاص خود لازم است تا سرحد

امکان در خصوص توسعه سایر ابعاد اهداف کوشا باشند؛ بنابراین در این جا کتاب‌های درسی فارسی، پیام‌های آسمان و مطالعات اجتماعی، با توجه به توضیحات بالا و نیز تمایل محققان و همچنین تمرکز آنان بر این نوع از کتاب‌های درسی به واسطه انجام تعدادی کار پژوهشی دیگر بر روی آن‌ها، انتخاب شده و سعی شده این جامعیت توجه به جمیع جهات ابعاد تربیت جهادی، در آن‌ها ملاحظه شود تا ضمن روشن شدن موضوع، تصویر مناسبی در اختیار مسئولین، برنامه‌ریزان، مؤلفین کتاب‌های درسی و سایر علاقه‌مندان قرار گیرد.

ابزار اندازه‌گیری

در این پژوهش، برای بررسی و تحلیل محتوای کتاب‌های هدیه‌های آسمان، فارسی و مطالعات اجتماعی، از فهرست و ارسای تحلیل محتوا، استفاده شده است. فرم اولیه تحلیل محتوا، براساس دیدگاه‌های مطرح شده بوسیله پوجمان^۱ (۲۰۰۱)، بنسون^۲ (۱۳۸۲)، تهیه شد. (به نقل از شبیری و عبدالهی، ۱۳۹۰) و سپس فرم اولیه در اختیار پنج نفر از صاحب‌نظران این حوزه (اساتید) برای تغییر و اصلاح قرار گرفت که پس از اعمال نظرات آنها فهرست و ارسای تحلیل محتوای نهایی تهیه گردید. مؤلفه‌ها و مصادیق این ابزار در جدول ۱ قابل مشاهده است.

جدول ۱. مؤلفه‌ها و مصادیق تربیت جهادی

ردیف	مؤلفه‌های تربیت جهادی	مصادیق
۱	ایمان و اخلاص	به نام خداوند جان و خرد کزین برتر اندیشه برنگذرد (فارسی نهم، ص ۱۰)
۲	توحید، ذکر خدا و تقوا	کوه و دریا و درختان همه در تسبیح‌اند نه همه مستمعین فهم کنند این اسرار (فارسی نهم، ص ۱۳)
۳	استغفار از اسراف	در موقع حمام کردن و مسواک زدن، شیرآب را باز نگذاریم. (مطالعات اجتماعی هفتم، ص ۸۴)
۴	استقامت، مقاومت و سختی‌پذیری	انسان عاقل در برابر حوادث و مشکلات زندگی، چگونه باید رفتار کند؟ (فارسی نهم، خودآزمایی ص ۵۹)

ردیف	مؤلفه‌های تربیت جهادی	مصادیق
۵	شجاعت، خودباوری و شهامت در اقدام و شهادت‌طلبی	رهبر ما آن طفل ۱۳ سال‌های است که با نارنجک خود را زیر تانک انداخت و آن را منهدم نمود و خود نیز شربت شهادت نوشید. (مطالعات اجتماعی هفتم، ص ۱۱)
۶	صبر	برایت آرزومندم صبور باشی نه با کسانی که اشتباهات کوچک می‌کنند که این کار ساده‌ای است بلکه با کسانی که اشتباهات بزرگ می‌کنند. (فارسی نهم، ص ۱۲۷)
۷	نظم	هر جامعه‌ای برای حفظ نظم و امنیت و حقوق افراد به مقررات و قوانین نیاز دارد. (مطالعات اجتماعی هفتم، ص ۱۷)
۸	توکل و امید	یوسف گم گشته باز آید به کنعان غم مخور کلبه احزان شود روزی گلستان غم مخور (فارسی نهم، ص ۸۴)
۹	امر به معروف و نهی از منکر	یکی از مسئولیت‌های افراد جامعه نسبت به هم توصیه یکدیگر به کار خیر و پسنندیده و باز داشتن هم از کار ناپسند است. (پیام‌های آسمان نهم، ص ۱۱۲)
۱۰	پرهیز از غرور	گر تکبر می‌کنی با خواجه‌گان سفله کن ور تواضع می‌کنی با مردم درویش کن (فارسی نهم، فعالیت، ص ۶۷)
۱۱	پرکاری	هرکس امروز در کارش کوتاهی و سستی کند در آینده به غم و اندوه مبتلا می‌شود. (پیام‌های آسمان هفتم، ص ۱۵۵)
۱۲	وظیفه‌شناسی	مسئولیت مشترک مردان و زنان برای حفظ پاکی جامعه چیست؟ (پیام‌های آسمان هفتم، پرسش‌ها، ص ۱۴۶)
۱۳	دمیده شدن روح امید در جامعه	آنان که گفتند پروردگار ما الله است سپس در این راه پایدار ماندند فرشتگان بر آنان نازل می‌شوند که نترسید و غمگین مباشید و به بهشتی که وعده داده می‌روید. شاد باشید. (پیام‌های آسمان نهم، ص ۳۸)
۱۴	اتحاد، تعاون و همکاری	تعاون یعنی چه؟ اشکال مختلف تعاون در خانه، مدرسه، محله و جامعه کدامند؟ (مطالعات اجتماعی هشتم، ص ۱)
۱۵	ولایت‌مداری	فقیهانی که هدایت مردم را در زمان غیبت به عهده دارند باید دارای چه ویژگی‌هایی باشند؟ (پیام آسمانی نهم، ص ۵۷)

ریاضی وجود دارد که از اعتبار نتایج می‌کاهد (آذر، ۱۳۸۰) در این پژوهش نتایج با روش آنتروپی شانون^۱ که برگرفته از تئوری سیستم‌ها است، پردازش شده‌اند. در این روش، تحلیل داده‌ها بسیار قوی‌تر و معتبرتر انجام خواهد شد. در نظریه سیستم‌ها، آنتروپی شاخصی است برای اندازه‌گیری عدم اطمینان که با یک توزیع احتمال بیان می‌شود (آذر، ۱۳۸۰) براساس این روش که به مدل جبرانی مشهور می‌باشد. داده‌های تحلیل محتوا با استفاده از شاخص‌های توصیفی در فرایند تحلیلی آنتروپی شانون بررسی شد. ابتدا فراوانی مؤلفه‌ها استخراج و در جدول مربوط درج شد. سپس داده‌های پژوهش در فرایند تحلیلی آنتروپی شانون به‌نحی که در جدول فراوانی، محاسبه بار اطلاعاتی مقوله‌ها، و به‌دست آوردن ضریب اهمیت آنها تجزیه و تحلیل و توصیف شدند که در ادامه به توضیح مراحل سه‌گانه آن پرداخته می‌شود.

■ **مرحله اول:** ماتریس فراوانی‌های جدول فراوانی به‌نحی می‌شوند. برای این کار از این رابطه استفاده شد:

$$P_{ij} = \frac{F_{ij}}{\sum_{i=1}^m} \quad (i=1, 2, \dots, m \text{ و } j=1, 2, \dots, m)$$

فراوانی مقوله = F ، فراوانی ماتریس هنجار شده = P

شماره پاسخگو = i ، شماره مقوله = j ، تعداد پاسخگو = m

■ **مرحله دوم:** بار اطلاعاتی هر مقوله محاسبه و در ستون‌های مربوطه قرار داده شد. برای این منظور از رابطه‌ای که در پی می‌آید استفاده شد:

$$P_j = K \sum_{i=1}^m [P_{ij} L_n P_{ij}] \quad (=1, 2, \dots, m)$$

$$K = \frac{1}{L_n m}$$

ماتریس هنجار شده = p ، $J=(1, 2, \dots, n)$ ، لگاریتم نبری = L_n

شماره پاسخگو = i ، شماره مقوله = j ، تعداد پاسخگو = m

در روش آنتروپی شانون، به مؤلفه‌هایی که دارای فراوانی بیشتر و توزیع هدفمند می‌باشد، ضریب اهمیت بالاتری تعلق می‌گیرد. نکته ضمنی اینکه، صرف فراوانی زیاد نمی‌تواند دال بر ضریب اهمیت بالا باشد. این روش به گونه‌ای است که مؤلفه‌هایی که فراوانی بالا دارند اما توزیع ناهمسان و نامتناوب دارند، در مقایسه با مؤلفه‌هایی که دارای فراوانی کمتر اما توزیع متناوب و همسان دارند، ضریب اهمیت پایینی کسب خواهند کرد (صالحی عمران و سبحانی نژاد به نقل از محمودی، ۱۴:۱۳۹۷ و فائی، فضل‌الهی قمشی و طالعی فرد، ۱۵:۱۳۹۶).

یافته‌های پژوهش

یافته‌های حاصل از میزان توجه به مؤلفه‌های تربیت جهادی در محتوای کتب فارسی دوره اول متوسطه در جدول ۲ منعکس شده است.

جدول ۲. میزان توجه به مؤلفه‌های تربیت جهادی
در محتوای کتب فارسی دوره اول متوسطه

ردیف	مؤلفه‌های تربیت جهادی	هفتم		هشتم		نهم		مجموع	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
۱	ایمان و اخلاص	۱۱/۲۷	۲۳	۱۹/۶۸	۳۷	۱۵/۱۸	۲۹	۱۵/۲۶	۸۹
۲	توحید، ذکر خدا و تقوا	۱۱/۲۷	۲۳	۲۲/۳۴	۴۲	۲۴/۰۸	۴۶	۱۹/۰۳	۱۱۱
۳	استغفار از اسراف	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۴	استقامت، مقاومت و سختی‌پذیری	۱۰/۷۸	۲۲	۱۸/۶۱	۳۵	۱۳/۶۱	۲۶	۱۴/۲۳	۸۳
۵	شجاعت، خودباوری و شهامت در اقدام و شهادت‌طلبی	۱۲/۷۴	۲۶	۱۸/۶۱	۳۵	۹/۴۲	۱۸	۱۳/۵۵	۷۹
۶	صبر	۰/۹۸	۲	۱/۵۹	۳	۵/۷۵	۱۱	۲/۷۴	۱۶
۷	نظم	۰/۹۸	۲	۱/۵۹	۳	۰	۰	۰/۸۵	۵

جدول ۲. (ادامه)

ردیف	مؤلفه‌های تربیت جهادی	هفتم		هشتم		نهم		مجموع	
		درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
۸	توکل و امید	۲	۰/۹۸	۱۵	۷/۹۷	۹	۴/۷۱	۲۶	۴/۴۵
۹	امر به معروف و نهی از منکر	۰	۰	۳	۱/۵۹	۰	۰	۳	۰/۵۱
۱۰	پرهیز از غرور	۲	۰/۹۸	۳	۱/۵۹	۷	۳/۶۶	۱۲	۲/۰۵
۱۱	پرکاری	۶	۲/۹۴	۱۷	۹/۰۴	۹	۴/۷۱	۳۲	۵/۴۸
۱۲	وظیفه‌شناسی	۱۸	۸/۸۲	۱۲	۶/۳۸	۸	۴/۱۸	۳۸	۶/۵۱
۱۳	دمیده شدن روح امید در جامعه	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۱۴	اتحاد، تعاون و همکاری	۴	۱/۹۶	۱۰	۵/۳۱	۲۴	۱۲/۵۶	۳۸	۶/۵۱
۱۵	ولایت‌مداری	۶	۲/۹۴	۴	۲/۱۲	۱۱	۵/۷۵	۲۱	۳/۶۰
۱۶	احسان	۳	۱/۴۷	۱	۰/۵۳	۷	۳/۶۶	۱۱	۱/۸۸
۱۷	وفاداری	۹	۴/۴۱	۲۲	۱۱/۷۰	۱۰	۵/۲۳	۴۱	۷/۰۳
۱۸	ایثار و از خودگذشتگی	۱۸	۸/۸۲	۲۲	۱۱/۷۰	۲۱	۱۰/۹۹	۶۱	۱۰/۴۶
	مجموع مؤلفه‌ها	۲۰۴	۱۰۰	۱۸۸	۱۰۰	۱۹۱	۱۰۰	۵۸۳	۱۰۰

جدول شماره ۲ نشان داد که: کل جملات (جملات، تصاویر، تمرین و سؤالات) در کتب فارسی دوره اول متوسطه ۵۸۳ واحد می‌باشد که از این تعداد محتوا: پایه هفتم با فراوانی ۲۰۴، پایه هشتم با فراوانی ۱۸۸، پایه نهم با فراوانی ۱۹۱ را به خود اختصاص داده است. در بین مؤلفه‌های تربیت جهادی توحید، ذکر خدا و تقوا با فراوانی ۱۱۱ و درصد فراوانی ۱۹/۰۳ بیشترین فراوانی را دارا بوده و در رده دوم ایمان و اخلاص با فراوانی ۸۹ و درصد فراوانی ۱۵/۲۶ و استقامت، مقاومت و سختی‌پذیری با فراوانی ۸۳ و درصد فراوانی ۱۴/۲۳ در جایگاه سوم به لحاظ توجه بوده است.

جدول ۳. داده‌های بهنجار شده‌ی مؤلفه‌های تربیت جهادی در محتوای کتب فارسی

ردیف	مؤلفه‌های تربیت جهادی	هفتم	هشتم	نهم	بار اطلاعاتی (EJ)	ضریب اهمیت (WJ)
۱	ایمان و اخلاص	۰/۲۵۸	۰/۴۱۵	۰/۳۲۵	۰/۹۸۴	۰/۰۷۳
۲	توحید، ذکر خدا و تقوا	۰/۲۰۷	۰/۳۷۸	۰/۴۱۴	۰/۹۶۴	۰/۰۷۱
۳	استغفار از اسراف	۰	۰	۰	۰	۰
۴	استقامت، مقاومت و سختی‌پذیری	۰/۲۶۵	۰/۴۲۱	۰/۳۱۳	۰/۹۸۳	۰/۰۷۲
۵	شجاعت، خودباوری و شهامت دراقدام و شهادت‌طلبی	۰/۳۲۹	۰/۴۴۳	۰/۲۲۷	۰/۹۶۸	۰/۰۷۱
۶	صبر	۰/۱۲۵	۰/۱۸۷	۰/۶۸۷	۰/۷۵۷	۰/۰۵۶
۷	نظم	۰/۴	۰/۶	۰	۰/۶۱۳	۰/۰۴۵
۸	توکل و امید	۰/۰۷۶	۰/۵۷۶	۰/۳۴۶	۰/۸۰۳	۰/۰۵۹
۹	امر به معروف و نهی از منکر	۰	۰/۰۰۰۱	۰	۰/۲۵۱	۰/۰۱۸
۱۰	پرهیز از غرور	۰/۱۶۶	۰/۲۵	۰/۵۸	۰/۸۷۴	۰/۰۶۴
۱۱	پرکاری	۰/۱۸۷	۰/۵۳۱	۰/۲۸۱	۰/۹۱۷	۰/۰۶۸
۱۲	وظیفه‌شناسی	۰/۳۷۵	۰/۲۵	۰/۳۷۵	۰/۹۸۶	۰/۰۷۳
۱۳	دمیده شدن روح امید در جامعه	۰	۰	۰	۰	۰
۱۴	اتحاد، تعاون و همکاری	۰/۱۰۵	۰/۲۶۳	۰/۶۳۱	۰/۸۰	۰/۰۵۹
۱۵	ولایت‌مداری	۰/۲۸۵	۰/۱۹۰	۰/۵۲۳	۰/۹۲۲	۰/۰۶۸
۱۶	احسان	۰/۲۷۲	۰/۰۹۱	۰/۶۳۶	۰/۷۸۳	۰/۰۵۸
۱۷	وفاداری	۰/۲۱۹	۰/۵۳۶	۰/۲۴۳	۰/۹۲۱	۰/۰۶۸
۱۸	ایثار و از خودگذشتگی	۰/۲۹۵	۰/۳۶۰	۰/۳۴۴	۰/۹۹۷	۰/۰۷۴

مطابق با جدول شماره ۳ بیشترین میزان توجه در کتاب‌های فارسی دوره متوسطه اول مربوط به مؤلفه ایثار و از خودگذشتگی با ضریب اهمیت ۰/۰۷۴ است. علاوه بر این بر اساس داده‌های این جدول مؤلفه ایثار و از خودگذشتگی بیشترین بار اطلاعاتی را به خود اختصاص داده است. مؤلفه‌های وظیفه‌شناسی، مؤلفه شجاعت، خود باروری و شهامت در اقدام و شهادت‌طلبی، توحید و ایمان و اخلاص، ولایت‌مداری به ترتیب در رتبه‌های بعدی قرار دارد. لازم به ذکر است که از مؤلفه‌های ۱۸ گانه بیشترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه امر به معروف و نهی از منکر است که لازم است مورد توجه قرار گیرد.

جدول ۴. میزان توجه به مؤلفه‌های تربیت جهادی در محتوای کتب پیام‌های آسمان دوره اول متوسطه

ردیف	مؤلفه‌های تربیت جهادی	هفتم		هشتم		نهم		مجموع	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
۱	ایمان و اخلاص	۱۸/۶۹	۴۳	۱۱/۴۵	۲۲	۱۵/۴۲	۳۱	۱۵/۴۰	۹۶
۲	توحید، ذکر خدا و تقوا	۸/۶۹	۲۰	۲۳/۴۳	۴۵	۱۰/۴۴	۲۱	۱۳/۸۰	۸۶
۳	استغفار از اسراف	۰	۰	۷/۲۹	۱۴	۰/۴۹	۱	۲/۴۰	۱۵
۴	استقامت، مقاومت و سختی‌پذیری	۶/۵۲	۱۵	۳/۱۲	۶	۱۹/۹۰	۴۰	۹/۷۹	۶۱
۵	شجاعت، خودباوری و شهامت در اقدام و شهادت‌طلبی	۶/۵۲	۱۵	۱/۰۴	۲	۱۲/۹۳	۲۶	۶/۹۰	۴۳
۶	صبر	۰/۴۳	۱	۲/۶۰	۵	۲/۴۸	۵	۱/۷۶	۱۱
۷	نظم	۰	۰	۰/۵۲	۱	۰	۰	۰/۱۶	۱
۸	توکل و امید	۰/۴۳	۱	۰/۵۲	۱	۲/۹۸	۶	۱/۲۸	۸

جدول ۴. (ادامه)

ردیف	مؤلفه‌های تربیت جهادی	هفتم		هشتم		نهم		مجموع	
		درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
۹	امر به معروف و نهی از منکر	۰	۰	۲	۱/۰۴	۱۸	۸/۹۵	۲۰	۳/۲۱
۱۰	پرهیز از غرور	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۱۱	پرکاری	۴	۱/۷۳	۱۳	۶/۷۷	۱	۰/۴۹	۱۸	۲/۸۸
۱۲	وظیفه‌شناسی	۱۰۹	۴۷/۳۹	۶۸	۳۵/۴۱	۶۴	۳۱/۸۴	۲۴۱	۳۸/۶۸
۱۳	دمیده شدن روح امید در جامعه	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۱۴	اتحاد، تعاون و همکاری	۱	۰/۴۳	۱۴	۷/۲۹	۱	۰/۴۹	۱۶	۲/۵۶
۱۵	ولایت‌مداری	۵	۲/۱۷	۱۶	۸/۳۳	۹	۴/۴۷	۳۰	۴/۸۱
۱۶	احسان	۱۳	۵/۶۵	۱	۰/۵۲	۸	۳/۹۸	۲۲	۳/۵۳
۱۷	وفاداری	۱۵	۶/۵۲	۰	۰	۶	۲/۹۸	۲۱	۳/۳۷
۱۸	ایثار و از خودگذشتگی	۱۶	۶/۹۵	۲	۱/۰۴	۱۱	۵/۴۷	۲۹	۴/۶۵
	مجموع مؤلفه‌ها	۲۳۰	۱۰۰	۱۹۲	۱۰۰	۲۰۱	۱۰۰	۶۲۳	۱۰۰

جدول شماره (۴) نشان داد که: کل جملات (جملات، تصاویر، تمرین و سؤالات) در کتب پیام‌های آسمان دوره متوسطه اول ۶۲۳ واحد می‌باشد که از این تعداد محتوا: پایه هفتم با فراوانی ۲۳۰ و پایه هشتم با فراوانی ۱۹۲ و پایه نهم با فراوانی ۲۰۱ را به خود اختصاص داده است. در بین مؤلفه‌های تربیت جهادی وظیفه‌شناسی با فراوانی ۲۴۱ و درصد فراوانی ۳۸/۶۸ بیش‌ترین فراوانی را دارا بوده و در رده دوم ایمان و اخلاص با فراوانی ۹۶ و درصد فراوانی ۱۵/۴۰ و توحید، ذکر خدا و تقوا با فراوانی ۸۶ و درصد فراوانی ۱۳/۸۰ در جایگاه سوم به لحاظ توجه بوده است.

جدول ۵. داده‌های بهنجار شده بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مؤلفه‌های تربیت جهادی در محتوای کتاب پیام‌های آسمان

ردیف	مؤلفه‌های تربیت جهادی	هفتم	هشتم	نهم	بار اطلاعاتی (EJ)	ضریب اهمیت (WJ)
۱	ایمان و اخلاص	۰/۴۴۷	۰/۲۲۹	۰/۳۲۲	۰/۹۶۷	۰/۰۹۱
۲	توحید، ذکر خدا و تقوا	۰/۲۳۲	۰/۵۲۳	۰/۲۴۴	۰/۹۳۱	۰/۰۸۷
۳	استغفار از اسراف	۰	۰/۹۳۳	۰/۰۶۶	۰/۲۲۳	۰/۰۲۱
۴	استقامت، مقاومت و سختی‌پذیری	۰/۲۴۵	۰/۰۹۸	۰/۶۵۵	۰/۷۷۴	۰/۰۷۳
۵	شجاعت، خودباوری و شهادت در اقدام و شهادت‌طلبی	۰/۳۴۸	۰/۰۴۶	۰/۶۰۴	۰/۷۴۲	۰/۰۷۰
۶	صبر	۰/۰۹۰	۰/۴۵۴	۰/۴۵۴	۰/۸۵۱	۰/۰۸۰
۷	نظم	۰	۰/۰۰۰۱	۰	۰/۱۵۰	۰/۰۱۴
۸	توکل و امید	۰/۱۲۵	۰/۱۲۵	۰/۷۵	۰/۶۷۰	۰/۰۶۳
۹	امر به معروف و نهی از منکر	۰	۰/۱	۰/۹	۰/۳	۰/۰۲۸
۱۰	برهیز از غرور	۰	۰	۰	۰	۰
۱۱	پرکاری	۰/۲۲۲	۰/۷۲۲	۰/۰۵۵	۰/۶۶۵	۰/۰۶۳
۱۲	وظیفه‌شناسی	۰/۴۵۲	۰/۲۸۲	۰/۲۶۵	۰/۹۷۲	۰/۰۹۱
۱۳	دمیده شدن روح امید در جامعه	۰	۰	۰	۰	۰
۱۴	اتحاد، تعاون و همکاری	۰/۰۶۲	۰/۸۷۵	۰/۰۶۲	۰/۴۲۲	۰/۰۳۹
۱۵	ولایت مداری	۰/۱۶۶	۰/۵۳۳	۰/۳	۰/۹۰۶	۰/۰۸۵
۱۶	احسان	۰/۵۹	۰/۰۴۵	۰/۳۶۳	۰/۷۴۶	۰/۰۷۰
۱۷	وفاداری	۰/۷۱۴	۰	۰/۲۸۵	۰/۵۴۵	۰/۰۵۱
۱۸	ایثار و از خودگذشتگی	۰/۵۵۱	۰/۰۶۸	۰/۳۷۹	۰/۸۰۲	۰/۰۷۵

مطابق با جدول شماره ۵ بیشترین میزان توجه در کتاب‌های پیام‌های آسمان دوره متوسطه اول مربوط به مؤلفه‌های ایمان و اخلاص و وظیفه‌شناسی با ضریب اهمیت ۰/۰۹۱ بوده است. علاوه بر این بر اساس داده‌های این جدول مؤلفه وظیفه‌شناسی و مؤلفه ایمان و اخلاص بیشترین بار اطلاعاتی را به خود اختصاص داده است. مؤلفه‌های ولایت مداری، ایثار و از خودگذشتگی، استقامت، مقاومت و سختی‌پذیری و شجاعت، خودباوری و شهادت در اقدام شهادت‌طلبی به ترتیب در رتبه‌های بعدی قرار دارد. لازم به ذکر است که از مؤلفه‌های ۱۸ گانه بیشترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه استغفار از اسراف است که لازم است مورد توجه قرار گیرد.

جدول ۶. میزان توجه به مؤلفه‌های تربیت جهادی در محتوای کتب مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه

ردیف	مؤلفه‌های تربیت جهادی	هفتم		هشتم		نهم		مجموع	
		درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
۱	ایمان و اخلاص	۰	۰	۱۳	۱/۷۶	۱۲	۱/۹۹	۲۵	۱/۷۰
۲	توحید، ذکر خدا و تقوا	۳	۰/۴۴	۱۰	۱/۳۵	۲۳	۳/۸۲	۳۶	۲/۴۵
۳	استغفار از اسراف	۸	۱/۱۹	۰	۰	۱۸	۲/۹۹	۲۶	۱/۷۷
۴	استقامت، مقاومت و سختی‌پذیری	۳	۰/۴۴	۲۷	۳/۶۶	۳۹	۶/۴۷	۶۹	۴/۷۰
۵	شجاعت، خودباوری و شهامت در اقدام و شهادت‌طلبی	۳	۰/۴۴	۲۲	۲/۹۸	۳۹	۶/۴۷	۶۴	۴/۳۶
۶	صبر	۰	۰	۳	۰/۴۰	۲	۰/۳۳	۵	۰/۳۴
۷	نظم	۴	۰/۵۹	۱	۰/۱۳	۴	۰/۶۶	۹	۰/۶۱
۸	توکل و امید	۰	۰	۰	۰	۱	۰/۱۶	۱	۰/۰۶
۹	امر به معروف و نهی از منکر	۰	۰	۱۵	۲/۰۳	۱	۰/۱۶	۱۶	۱/۰۹

ردیف	مؤلفه‌های تربیت جهادی	هفتم		هشتم		نهم		مجموع	
		درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
۱۰	پرهیز از غرور	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۱۱	پرکاری	۰	۰	۰/۸۱	۶	۰/۱۶	۱	۰/۴۷	۷
۱۲	وظیفه‌شناسی	۱۱/۹۹	۸۰	۱۰/۷۳	۷۹	۱۳/۲۸	۸۰	۱۶/۳۱	۲۳۹
۱۳	دمیده شدن روح امید در جامعه	۰	۰	۰	۰	۰/۱۶	۱	۰/۰۶	۱
۱۴	اتحاد، تعاون و همکاری	۲/۳۹	۱۶	۵/۸۴	۴۳	۴/۳۱	۲۶	۵/۸۰	۸۵
۱۵	ولایت‌مداری	۰	۰	۰/۹۵	۷	۳/۴۸	۲۱	۱/۹۱	۲۸
۱۶	احسان	۱/۳۴	۹	۲/۸۵	۲۱	۰/۸۳	۵	۲/۳۸	۳۵
۱۷	وفاداری	۰	۰	۱/۴۹	۱۱	۱/۳۲	۸	۱/۲۹	۱۹
۱۸	ایثار و از خودگذشتگی	۰/۴۴	۳	۲/۹۸	۲۲	۲/۸۲	۱۷	۲/۸۶	۴۲
مجموع مؤلفه‌ها		۱۰۰	۶۶۷	۱۰۰	۷۳۶	۱۰۰	۶۰۲	۱۰۰	۱۴۶۵

جدول شماره ۶ نشان می‌دهد که کل (جملات، تصاویر، تمرین و سؤالات) در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی ۱۴۶۵ واحد می‌باشد که از این تعداد محتوا: پایه هفتم با فراوانی ۶۶۷ و پایه هشتم با فراوانی ۷۳۶ و پایه نهم با فراوانی ۶۰۲ به خود اختصاص داده است. در بین مؤلفه‌های تربیت جهادی، وظیفه‌شناسی با فراوانی ۲۳۹ و درصد فراوانی ۱۶/۳۱ بیشترین فراوانی را دارا بوده و در رده دوم اتحاد، تعاون و همکاری با فراوانی ۸۵ و درصد فراوانی ۵/۸۰ و استقامت، مقاومت و سختی‌پذیری با فراوانی ۶۹ و درصد فراوانی ۴/۷۰ در جایگاه سوم به لحاظ توجه بوده است. داده‌های بهنجار شده، بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مؤلفه تربیت جهادی در محتوای کتاب مطالعات اجتماعی در جدول ۷ منعکس شده است.

جدول ۷. داده‌های پهنجار شده مؤلفه‌های تربیت جهادی در محتوای کتب مطالعات اجتماعی

ردیف	مؤلفه‌های تربیت جهادی	هفتم	هشتم	نهم	بار اطلاعاتی (E.J)	ضریب اهمیت (W.J)
۱	ایمان و اخلاص	۰	۰/۵۲	۰/۴۸	۰/۶۳۱	۰/۰۶۱
۲	توحید، ذکر خدا و تقوا	۰/۰۸۳	۰/۲۷۷	۰/۶۳۸	۰/۷۷۳	۰/۰۷۴
۳	استغفار از اسراف	۰/۰۳۷	۰	۰/۶۹	۰/۵۶۲	۰/۰۵۴
۴	استقامت، مقاومت و سختی‌پذیری	۰/۰۴۳	۰/۳۹	۰/۵۶	۰/۷۵۲	۰/۰۷۲
۵	شجاعت، خودباوری و شهامت در اقدام و شهادت‌طلبی	۰/۰۴۶	۰/۳۴	۰/۶۰۹	۰/۷۴۰	۰/۰۷۱
۶	صبر	۰	۰/۶	۰/۴	۰/۶۱۳	۰/۰۵۹
۷	نظم	۰/۴۴	۰/۱۱	۰/۴۴	۰/۸۷۹	۰/۰۸۵
۸	توکل و امید	۰	۰	۰/۰۰۰۱	۰/۰۵۲	۰/۰۰۵
۹	امر به معروف و نهی از منکر	۰	۰/۳۹	۰/۰۶۲	۰/۲۱۳	۰/۰۲۱
۱۰	پرهیز از غرور	۰	۰	۰	۰	۰
۱۱	پرکاری	۰	۰/۸۵	۰/۱۴	۰/۳۷۴	۰/۰۳۶
۱۲	وظیفه‌شناسی	۰/۳۳۴	۰/۳۳۰	۰/۳۳۴	۰/۹۸۰	۰/۰۹۵
۱۳	دمیده شدن روح امید در جامعه	۰	۰	۰/۰۰۱	۰/۰۵۲	۰/۰۰۵
۱۴	اتحاد، تعاون و همکاری	۰/۱۸۸	۰/۵۰۵	۰/۳۰۵	۰/۹۳۰	۰/۰۸۹
۱۵	ولایت مداری	۰	۰/۲۵	۰/۷۵	۰/۵۱۲	۰/۰۴۹
۱۶	احسان	۰/۲۵	۰/۶	۰/۱۴۲	۰/۸۵۰	۰/۰۸۲
۱۷	وفاداری	۰	۰/۵۷	۰/۴۲	۰/۶۲۰	۰/۰۵۹
۱۸	ایثار و از خودگذشتگی	۰/۰۷۱	۰/۵۲	۰/۴۰۷	۰/۸۱۴	۰/۰۷۸

مطابق با جدول شماره ۷، بیشترین میزان توجه در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره متوسطه اول مربوط به مؤلفه وظیفه‌شناسی با ضریب اهمیت ۰/۰۹۵ است. علاوه بر این بر اساس داده‌های این جدول مؤلفه وظیفه‌شناسی و مؤلفه اتحاد و تعاون و همکاری بیشترین بار اطلاعاتی را به خود اختصاص داده است. مؤلفه‌های نظم، احسان و شجاعت، خودباوری و شهادت در اقدام شهادت‌طلبی به ترتیب در رتبه‌های بعدی قرار دارد. لازم به ذکر است که از مؤلفه‌های ۱۸ گانه بیشترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه توکل و امید است که لازم است مورد توجه قرار گیرد.

بحث و نتیجه گیری

در این مقاله با محور قرار دادن قرآن و کلام امیرالمومنین معنا و مفهوم جهاد و تربیت جهادی مشخص شده و پس از تبیین گسترده و اهمیت آن، آثار و پیامدهای فردی و اجتماعی این مدل تربیتی تبیین شده است. می‌توان گفت که تربیت جهادی نقش کلیدی و غیرقابل جایگزینی را در مکتب تربیتی اسلام به خود اختصاص داده است. بنابراین تربیت جهادی یعنی «ایجاد قدرت شناخت حق، امید به تحقق آن و شجاعت اقدام بر اساس آن» مبتنی بر مبارزه بلکه در تمامی عرصه‌های علمی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و... جهت نیل به اهداف عالی یک مجموعه و رفع موانعی که در رسیدن به آن وجود دارد. تربیت جهادی سطح استقامت و بردباری فرد و جامعه را در شرایط سخت و حساس بالا می‌برد و روح شجاعت، شهامت، شهادت‌طلبی، خودباوری، پرکاری و کم توقعی و امید و آمادگی دائمی را در جامعه می‌دمد و رحمت و مغفرت الهی را به دنبال خواهد داشت.

یافته‌های حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که در محتوای کتاب‌های فارسی، پیام‌های آسمانی و مطالعات اجتماعی دوره متوسطه اول به مؤلفه‌های تربیت جهادی توجه نسبتاً خوبی شده ولی توجهی متعادل و جامعی به مؤلفه‌های تربیت جهادی در محتوای کتاب‌ها نشده است و میزان توجه به هر یک از مؤلفه‌های تربیت جهادی متفاوت بوده و در کتب درسی سه پایه از توزیع یکسانی برخوردار نبوده است. میزان اهمیت به تربیت جهادی در کتاب‌های پیام‌های آسمان در رتبه اول و در کتاب‌های فارسی در رتبه دوم و در کتاب‌های مطالعات اجتماعی در رتبه

سوم قرار دارد. تحلیل محتوای کتب فارسی متوسطه اول نشان داد که از مجموع ۵۸۳ واحد شمارش شده در محتوای کتب سه پایه ۶۶۶ مورد فراوانی در رابطه با مؤلفه و مفاهیم مربوط به تربیت جهادی می‌باشد بیشترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه ایثار و از خودگذشتگی با ضریب اهمیت ۰/۰۷۴ است و طبق یافته‌های به‌دست آمده مؤلفه‌های توحید، ذکر خدا و تقوا، ایمان و اخلاص، استقامت، مقاومت و سختی‌پذیری، شجاعت، خودباوری و شهامت در اقدام و شهادت‌طلبی و ایثار و از خودگذشتگی بیش از سایر مؤلفه‌ها در کتب فارسی اشاره شده است و به مؤلفه‌های پرهیز از اسراف، نظم، امر به معروف و نهی از منکر، صبر کمتر توجه شده است. این نتیجه با یافته‌های پژوهش اصغری، حسین‌آبادی و اسماعیل‌زاده (۱۳۹۷)، جعفری هرنندی و یزدخواستی (۱۳۹۳) همسو می‌باشد. در تبیین نتایج می‌توان گفت که در کتاب‌های درسی بعد از انقلاب به ارزش‌های دینی از جمله انقلاب فرهنگی، ایثارگری و جهاد بیشتر توجه شده است. نتایج حاصل نشان داد که محتوای کتب درسی دوره متوسطه اول، تبلیغ و ترویج ارزش‌های دفاع مقدس را افزایش می‌دهد. این بدان معناست که محتوای کتب درسی دوره متوسطه اول ارزش‌های دفاع مقدس و سبک زندگی جهادی را تبلیغ و ترویج می‌کنند زیرا پژوهشگران دریافتند که در دوره متوسطه اول، کودکان به مرحله تفکر انتزاعی رسیده‌اند و باید در این دوره بیشتر به این مفاهیم پرداخته شود.

از سوی دیگر در بررسی کلی از مجموع ۶۲۳ واحد شمارش شده برای کتب پیام‌های آسمان دوره اول متوسطه در محتوای کتب ۷۱۸ مورد فراوانی در رابطه با مؤلفه و مفاهیم مربوط به تربیت جهادی می‌باشد بیشترین تعداد فراوانی مربوط به مؤلفه «وظیفه‌شناسی» با ۲۴۱ واحد و بیشترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه‌های ایمان و اخلاص و وظیفه‌شناسی با ضریب اهمیت ۰/۰۹۱ می‌باشد. در حالی که به مؤلفه‌های پرهیز اسراف، نظم و امر به معروف و نهی از منکر کمتر از سایر مؤلفه‌ها پرداخته شده است و مؤلفه پرهیز از غرور در این کتاب‌ها مورد غفلت قرار گرفته است. این یافته‌ها با نتایج پژوهش‌های اصغری، حسین‌آبادی و اسماعیل‌زاده (۱۳۹۷)، جعفری هرنندی و یزدخواستی (۱۳۹۳) هم خوانی دارد. زیرا پژوهشگران به این نتیجه رسیده‌اند که چون در دوره راهنمایی دانش‌آموزان

به مرحله تفکر انتزاعی رسیده‌اند، ضروری است تا در این دوره بیشتر به این مفاهیم ایثار و شهادت پرداخته شود. همچنین بعد از انقلاب در کتاب‌های درسی به ارزش‌های دینی بیشتر توجه شده است. در تبیین نتایج می‌توان گفت کتب دینی به حقوق و وظایف سه‌گانه انسان (حق‌الله، حق‌الناس، حق‌النفوس) پرداخته و از این رو تمامی واحدهای شمارش شده آن به مؤلفه وظیفه‌شناسی ارتباط می‌یابد. در نهایت نتایج نشان داد که در محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی متوسطه اول از مجموع ۲۰۶۵ واحد شمارش شده تنها ۷۰۳ مورد فراوانی در رابطه با مؤلفه و مفاهیم مربوط به تربیت جهادی مشاهده شد. بیشترین تعداد فراوانی مربوط به مؤلفه «وظیفه‌شناسی» با ۲۳۹ واحد و بیشترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه وظیفه‌شناسی با ضریب اهمیت ۰/۰۹۵ می‌باشد. براساس یافته‌های تحقیق در کتب مطالعات اجتماعی مانند دو کتاب قبل به مؤلفه‌های توحید، ذکر خدا و تقوا، ایمان و اخلاص، استقامت، مقاومت و سختی‌پذیری، شجاعت، خودباوری و شهامت در اقدام و شهادت‌طلبی و ایثار و از خودگذشتگی بیشتر توجه شده است. اما به مؤلفه‌های پرهیز از غرور و امید توجه چندانی نشده است. این یافته‌ها با نتایج تحقیقات اصغری، حسین‌آبادی و اسماعیل‌زاده (۱۳۹۷)، جعفری‌هرندی و یزدخواستی (۱۳۹۳) هم‌خوانی دارد.

به‌طور خلاصه نتایج نشان‌دهنده کم‌رنگ بودن نسبی بعضی مفاهیم مربوط به فرهنگ جهادی و وجود نارسایی‌هایی در این زمینه است، اشاره اندک به این فرهنگ در آموزش و پرورش عمومی و همگانی، ضرورت بخش توجه بیشتر دست‌اندرکاران برنامه‌ریزی و مؤلفان کتاب‌های درسی به این مهم است؛ توجهی که نه تنها در قالب برنامه درسی صریح، بلکه در قالب برنامه درسی پنهان و با رویکرد تکوین فنی، مهره‌چینی عوامل مختلف برنامه و از جمله ارائه محرک‌های لازم را در عمق متن درسی ضرورت می‌بخشد. خلق محتوای متناسب با انواع عوامل مفهومی جهاد در قالب انواع واحدهای تحلیلی مورد بررسی به منظور استفاده مداوم در به‌روزرسانی محتوای کتاب‌های درسی دوره متوسطه می‌تواند در دستور کار برنامه‌ریزان درسی دفتر تألیف کتاب‌های درسی قرار داده شود همچنین توزیع نامتوازن مصادیق توجه به عوامل مفهومی جهاد در واحدهای تحلیلی کتاب‌های

درسی، حکایت دارد که برنامه‌ریزان درسی می‌توانند با بررسی ظرفیت واحدهای تحلیلی مختلف از حداکثر آنها به گونه‌ای متناسب برای توسعه و تعمیق انواع عوامل مفهومی ایثار و شهادت استفاده کنند. بر اساس یافته‌های فوق پیشنهاد می‌شود که به تحلیل محتوای کتب دوره‌های مختلف تحصیلی با توجه به مؤلفه‌های تربیت جهادی پرداخته شود. علاوه بر این بررسی رابطه نگرش جهادی معلمان و مدیران مدارس با تربیت جهادی دانش‌آموزان و همین‌طور بررسی آسیب‌شناسی موانع تربیت جهادی دانش‌آموزان در مقاطع مختلف تحصیلی از موضوعاتی است که به علاقمندان این حوزه پیشنهاد می‌شود.

تشکر و قدردانی

بدین وسیله از آموزگاران دبیران و کارشناسان و صاحب‌نظران که ما را در تهیه چارچوب تحلیل محتوای کتاب‌های مورد مطالعه یاری نموده‌اند صمیمانه تشکر و قدردانی یه عمل می‌آید.

- احمدی، اسماعیل (۱۳۹۳). روحیه جهادی، ویژگی‌ها و شاخصه‌ها. روزنامه کیهان. تاریخ انتشار: ۱۳۹۳/۳/۲۷
- آذر، عادل (۱۳۸۰). بسط و توسعه روش آنتروپی شانون برای پردازش داده‌ها و تحلیل محتوا، فصل‌نامه علوم انسانی، دانشگاه الزهراء (س)، ۱۱ (۳۷-۳۸)، ۱-۱۱.
- آذرشب، معصومه، میر مرادی، عیسی (۱۳۹۳). شاخصه‌های سبک زندگی اسلامی، مجموعه مقالات اولین کنفرانس ملی تحقیق و توسعه در هزاره سوم دانشگاه آزاد اسلامی واحد علی‌آباد کتول، ۱-۱۲.
- آذری، رضا (۱۳۹۵). جایگاه آموزش و پرورش در پروژه نفوذ دشمن، شبکه اطلاع‌رسانی دنا.
- اسماعیل‌پور، منصور (۱۳۹۳). شاخصه‌های مدیریت جهادی از دیدگاه قرآن، روزنامه کیهان.
- اصغری، علی‌اصغر؛ حسین‌آبادی، معصومه؛ اسماعیل‌زاده، فریبا (۱۳۹۷). تحلیل محتوای مفاهیم ارزشی ایثار شهادت در کتب درسی دوره اول متوسطه، دومین کنفرانس بین‌المللی روان‌شناسی، مشاوره، تعلیم و تربیت.
- اصفهانی، راغب (۱۳۷۴). ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن با تفسیر لغوی و ادبی قرآن، انتشارات مرتضوی باقری، خسرو (۱۳۹۳). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ج ۱، تهران: انتشارات مدرسه.
- بنسون، جان (۱۳۸۲). اخلاق محیط‌زیست، ترجمه عبدالحسین وهاب‌زاده، مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- جانی‌پور، محمد، ستوده‌نیا، محمد رضا (۱۳۹۲). تبیین راه برد نرم‌افزارگرایانه جهاد در قرآن‌کريم. فصل‌نامه علمی- پژوهشی تحقیقات علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء (س). سال یازدهم، شماره ۳، پاییز، چاپی ۲۳، ۶۱-۸۵.
- جعفری هرنندی، رضا، یزدخواستی، علی (۱۳۹۳). تحلیل میزان توجه به مفاهیم فرهنگ ایثار و شهادت در کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی، فصل‌نامه تربیت اسلامی، سال نهم، بهار و تابستان، شماره ۱۸.
- حسینی، محمد (۱۳۹۵). بررسی رویکرد تربیت اخلاقی در نظام تربیت رسمی و عمومی دوره ابتدایی. تربیت اسلامی، ۲۲ (۲)، ۲۵-۵۱
- حسینی‌دشتی، سیدمصطفی (۱۳۸۵). معارف و معاریف، ج ۲. تهران: بنیاد خاتمی، سید جواد، خاتمی، سیده سمیه، براتی، حسین (۱۳۹۱). امر به معروف و نهی از منکر و روش‌های تأثیرگذار آن از منظر امام رضا (ع). معرفت حقوقی، سال دوم، شماره دوم، بهار و تابستان، ۷-۲۶.
- خاک‌پور، حسین؛ حسومی، ولی‌الله، گلی، مهرانز، ایران‌منش، اسماء (۱۳۹۲). کارکردهای تربیتی امید و نقش آن در سلامت روان از دیدگاه قرآن، فصل‌نامه اخلاق زیستی، سال سوم، شماره دهم، زمستان، ۵۹-۹۰.
- دانشنامه مجازی مکتب اهل بیت، ویکی شیعہ (۱۳۹۷).
- دیبایی صابر، محسن؛ جعفری ثانی، حسین، آیتی، محسن (۱۳۸۹). میزان درگیری برنامه درسی فارسی دوره ابتدایی (پایه سوم و چهارم) با مهارت‌های سواد خواندن بر اساس مطالعه بین‌المللی پرلز. فصل‌نامه نوآوری‌های آموزشی، ۹ (۳۶)، ۲۹-۴۹.
- رجبی، طیبیه، نوروزی، رضا علی (۱۳۹۶). تربیت جهادی و الزامات راهبردی آن از منظر قرآن، مجموعه مقالات برگزیده دهمین همایش بین‌المللی پژوهش‌های قرآنی، قم: دانشگاه علوم و معارف قرآن‌کريم.
- https://www.civilica.com/Paper-QURANIC10_006.html
- رشید، غلامعلی، ادریسیان، محمد (۱۳۹۷). تبیین آموزه‌های جهادی قرآنی مؤثر بر روحیه جهادی نیروهای مسلح جمهوری اسلامی، فصل‌نامه مطالعات دفاعی استراتژی، سال شانزدهم، شماره ۲۷، تابستان، ۵-۲۶.
- رضوی، عبدالحمید (۱۳۹۴). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی «دینی» و «ادبیات فارسی» دوره متوسطه بر اساس مؤلفه‌های دفاع مقدس، نشریه اسلام و پژوهش‌های تربیتی، ۷ (۱): ۹۱-۱۱۲.
- رهنمایی، سید احمد (۲۳۹۶). ظرفیت‌های تربیت ولایی- جهادی؛ زمینه ساز تمدن اسلامی. معرفت سیاسی، ۹ (۲): ۹۳-۱۱۰.
- رئیس دانا، فرخ‌لقا (۱۳۷۴). تحقیق و بررسی محتوای برنامه درسی ریاضی دوره راهنمایی. فصل‌نامه تعلیم و تربیت، ۲۱ (۲۰۱)، ۸۶-۱۰۶.
- زین‌الدین بن علی شهیدثانی (۱۳۹۶). شرح لمعه، جلد اول: کتاب طهارت، مترجم علی شیروانی، قم: مؤسسه انتشارات دارالعلم.
- سلمان، عباسعلی، سلمان‌پورسیاوشی، غلام‌رضا (۱۳۹۴). تدوین الگوی جهادی تربیت جهادی دانشجویان دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین (ع)، فصل‌نامه علمی- پژوهشی پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، ۵ (۱۱): ۱۳۹-۱۸۵.
- شیرینی، سیدمحمد، عبدالهی، سهراب (۱۳۹۰). نظریه‌ها و کاربردهای آموزش محیط‌زیست، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.

- قاسمی، حامد، طاهری خدیو، زهره (۱۳۹۳). واکاوی رابطه ایمان با جهاد در سوره صف، ۳(۷): ۹۱ - ۱۰۹.
- قران کریم (۱۳۸۶). (ترجمه ناصر مکارم شیرازی)، مشهد: آستان قدس رضوی.
- قرشی، سیدعلی اکبر (۱۳۸۶). قاموس قرآن، ج ۲، چاپ یازدهم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- کرپندورف، کلوس (۱۳۹۴). تحلیل محتوا، مبانی و روش‌شناسی، ترجمه هوشنگ نایی، تهران: نشر نی.
- کوشکی، امین (۱۳۹۳). مدیریت جهادی چیست؟ (با تأکید بر منظومه فکری مقام معظم رهبری)، سایت خبری سلام سردار، پایگاه خبری تحلیل شهرستان سبزوار، بخش سیاست.
- گال، مردیت و بورگ، والتر (۱۳۸۴). روش تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روان‌شناسی، ترجمه نصر و همکاران، تهران: سمت.
- محمدری شهری، محمد (۱۳۹۱). میزان الحکمه، جلد دوم، مترجم حمید رضا شیخی، قم: مؤسسه فرهنگی دارالحدیث.
- محمودی، سیروس (۱۳۹۷). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی از نظر توجه به اخلاق زیست‌محیطی. مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی. ۳(۳): ۱۳۱ - ۱۶۲.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۳). جنگ و جهاد در قرآن. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- معدنی، جواد؛ حسین پور، داود، یاری، معصومه یاری (۱۳۹۵). طراحی مدل فرهنگ جهادی مبتنی بر مبانی دینی و ارزش‌های انقلاب اسلامی در دانشگاه اسلامی (مورد مطالعه دانشگاه علامه طباطبائی). مدیریت در دانشگاه اسلامی، ۱(۱): ۴۹ - ۷۰.
- موسوی، سید مهدی (۱۳۹۲). تربیت حماسی، الگوی تربیت مهدوی، فصل‌نامه علمی - پژوهشی مشرق موعود، ۷(۲): ۹۱ - ۱۱۴.
- موسویان، عباسعلی (۱۳۹۷). شاخصه‌های روحیه جهادی. فصل‌نامه علمی - تخصصی اسلام پژوهان، ۵(۷): ۶۷ - ۸۲.
- نجفی، حسن، جعفری هرنندی، رضا، سبحانی‌نژاد، مهدی (۱۳۹۴). تحلیل محتوای کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه از لحاظ میزان توجه به مباحث سبک زندگی اسلامی مبتنی بر سوره مبارکه حجرات؛ فصل‌نامه علمی‌اندیشه‌های نوین تربیتی، ۱۱(۱): ۹۷ - ۱۰۱.
- نقش، علی، پارچه‌باف دولتی، محمد (۱۳۹۴). مفهوم‌شناسی و اهمیت تربیت جهادی از نگاه قرآن و نهج‌البلاغه. نشریه کتاب و سنت، دانشگاه قرآن و حدیث، مرکز آموزش الکترونیکی، ۷(۲): ۹۳ - ۱۱۶.
- نقش، علی، پارچه‌باف دولتی، محمد (۱۳۹۴). مفهوم‌شناسی و اهمیت تربیت جهادی از دیدگاه قرآن و نهج‌البلاغه، مجله کتاب و سنت، شماره ۷.
- نهج‌البلاغه (۱۳۸۷). (ترجمه محمد دشتی)، قم: نشر جمال.
- نوروزی، زینب (۱۳۸۹). شهادت‌طلبی و خودشکوفایی شخصیتی (بر اساس نظریه آبراهام مزلو)، همایش ملی ایثار و شهادت، دانشگاه رازی، ۳۹۳ - ۲۷۸.
- نوشادی، محمودرضا، شمشیری، بابک، احمدی، حبیب (۱۳۹۱). نقش و کارکرد کتاب‌های تعلیمات اجتماعی پنجم دبستان و سوم راهنمایی در شکل‌گیری هویت ملی. پژوهش‌های برنامه درسی، ۱(۱): ۱۳۹ - ۱۶۷.
- نیک‌نفس، سعید، علی‌آبادی، خدیجه (۱۳۹۲). نقش تحلیل محتوا در فرآیند آموزش و طراحی کتاب‌های درسی. مجله جهانی رسانه - نسخه فارسی، ۸(۲).
- هولستی، ال، آر (۱۳۷۴). تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی، ترجمه نادر سالارزاده، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.
- واشقی فراهانی، سمانه (۱۳۹۰). چگونگی بسط و گسترش فرهنگ جهادی در سازمان‌ها، مدیریت امور سازمان و برنامه‌ریزی اداره تحقیقات و کنترل ریسک.
- وفایی رضا، فضل‌الهی قمشی سیف‌اله، طالعی‌فرد احمد (۱۳۹۶). بررسی میزان توجه به ساحت‌های شش‌گانه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی. مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی. ۲(۲): ۱۳۱ - ۱۵۴.

Pojman, L.p. (2001). On the ethics and environmental concerns in theory and Application. Thompson and learning, Ed, by L.p. pojman, London.